A MAGYAR UNITÁRIUS EGYHÁZ HITELVEI A XVI. SZÁZADBAN

◇

FORRÁSTANULMÁNY

◇

IRTA

DR BORBÉLY ISTVÁN

BX
9835
H8
B67
1914
GTU
Storage

KOLOZSVÁR,
EGYESÜLT KÖNYVNYOMDA RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
1914.

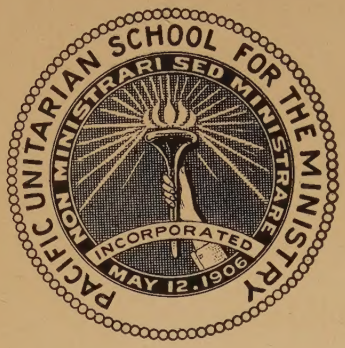

BERKELEY, CALIFORNIA

A MAGYAR UNITÁRIUS EGYHÁZ HITELVEI A XVI. SZÁZADBAN

◇

FORRÁSTANULMÁNY

◇

IRTA

DR BORBÉLY ISTVÁN

Property of
CBSK
Please return to
Graduate Theological
Union Library

KOLOZSVÁR
NYOMTATTA A „CORVINEUM“ NYOMDAVÁLLALAT
1914

BX
1835
H8
B67
1914

644

Az alábbi tanulmány célja megmutatni, hogy a magyar unitárius vallásnak a XVI. század folyamán melyek voltak hitelvei; valamint hogy a magyar állam a XVI. században minő szabadon terjeszthető hitelvek alapján ismerte el vallásközönségünket önálló és egyenjogu egyháznak.

A magyar unitárizmus Dávid Ferenc idejében három fejlődési fokon ment át. *Első volt a reformált kálvinizmus.* Ez a fejlődési fok a tiszta kálvinizmustól (amelyet pl. Melius is hirdetett) csak nehány tételben különbözött; maga a különbség azonban nem volt oly lényegbe vágó és nagy, hogy annak alapján új hitnek nevezhetnők. *Második volt a Serveto hitrendszerén fölépült antitrinitárizmus.* Eddigelé socinianus álláspontnak mondották ezt, pedig hibásan. Dávid Ferenc 1571-ig nem állott Socinus hatása alatt. Az unitárizmusnak az a formája, amelyet Dávid Ferenc különböző könyveiben 1571-ig kifejtett, nemhogy nem volt sociniánus, de — mint ezt tanulmányom folyamán részletesen vizsgálom és sok idézettel igazolom — antitrinitáriusnak is alig-alig nevezhető. Az összes különbség, amely őket a kálvinistáktól elválasztá, a következő volt: Dávidék nem hitték a trinitást egységnek, de különkülön az Atyát is, meg a Fiut is Istennek tartották olyformán, hogy ezen egyenlők között az Atya az első. A szent Lélekről a kálvinisták azt tanították, hogy az az Atyával és Fiuval egyenlő Isten és imádandó. Dávidék nem vallották imádandónak, ellenben ők is Isten lelkének tar-

14797

tották. Harmadik volt a *tiszta unitárizmus*, melynek lényege az, hogy Krisztus nem Isten, hanem ember, következőleg nem is imádandó. Isten csak egy van: az Atya. E tételek miatt szenvedett Dávid mártir halált.

1. *A reformált kálvinizmus.*

Hogy a kálvinistáknak és lutheránusoknak állandó összezördülései megszünjenek, azt határozta az 1564 jan. 21—26-iki segesvári országgyülés, hogy amely faluban csak egy templom és két felekezet van, az istentisztelet naponként felváltva végeztessék. Továbbá: minthogy az úrvacsora kérdésében az őfelsége (János Zsigmond) által két év előtt elrendelt meggyesi zsinat nem egyenlítette ki a lutheránus és kálvinista papok közötti eltéréseket, 15 nappal azután, hogy őfelsége visszatért Fehérvárra, mindkét fél papjai hivassanak Nagyenyedre, hol más kegyes férfiak s őfelsége egyik tanácsosa jelenlétében döntő vitatkozás legyen.[1] A vitát kijelölt helyen április 9-én tartották meg Blandrata elnöklése[2] mellett. A kiegyezés hosszas vita[3] után sem jött létre. Az elnök erről meggyőződvén, mindkét felekezetet felszólította, hogy hitelveit foglalja irásba.[4] Ennek megtörténtével a most már önállósult sakramentáriusok Dávid Ferencet a magyar kálvinizmus első püspökéül választották meg.[5] Az új egyház a jun. 4—11-iki tordai országgülésen törvényesíttetett.[6]

[1] Az országgyülés végzését l. *Szilágyi* S.: Erd. orsz. gyül. eml. II. 223—4, 226—7 l.

[2] A kinevezési okmány szövegét l. M. G. *Haner:* Historia Ecclesiar. Transylv. 1694. 274—277 l.

[3] A vitának egykorú leírása a meggyesi káptalan levéltárában van; belőle több idézetet l. *Jakab* E.: Dávid F. emléke, 54 s más lapjain.

[4] A kálvinisták írásának címe: Modus concordiae; a lutheránusoké: Responsio nostra ad Modum Concordiae sacramentariis. E responsiora a kálvinisták külön replicatiot készítettek. Mindháromnak eredeti latin szövegét a meggyesi káptalan Anyakönyvének I. kötetéből Teutsch Gy. D. másolata szerint *Jakab* Elek közölte: Egyháztörténeti Emlékek Dávid Ferenc életrajzához 34—41 l. Magyar fordítását „Egyességi módozat" c. *Kiss* Áron adta: A XVI. században tartott magyar reform. zsinatok végzései. 1881. 420—435 l.

[5] „Dávid Ferencnek 1564. ápr. 10-én hétfőnap a magyar kálvinisták superintendensévé megválasztatását bizonyító meggyesi Anyakönyv hiteles kivonatát" *Jakab* E. közölte: Egyh. tört. Eml. 10—11 l.

[6] Az országgyülés végzését l. *Szildgyi:* Erd. orsz. gyül. eml. II. 231—232 l.

Mik voltak azok az elvek, amelyek alapján önállósult a magyar kálvinista egyház?

Az alapelv az üdvezülés fogalma[7] volt. A praedestinatio szerint csak a választottak üdvezültek.[8] Az üdvezülés a sakramentumoknak hittel való vételéhez volt kötve.[9] A sakramentumoknak kettős haszna volt: »Először, hogy isten előtt megőrzik lelkünk ismeretét; továbbá, hogy a világ előtt bizonyságot tesznek kegyességünkről.«[10] A szentség közül a keresztség szükségességét egyik fél sem tagadta; a különbség az úrvacsorára, abban is az evés módjára szorítkozott.[11] A lutheristák az írás betüinek értelme szerint azt vallották, hogy ők Krisztusnak valóságos testét veszik, amely anyagilag, állandóul és mindig jelen van az úrvacsorában. A Modus Condordiae irói e fölfogás ellen azt vetették: »Mihelyt a Krisztus testének lényegét a földre helyezitek, az emberi természet sajátságába ütköztek, amely nem tűri meg, hogy egy test egyszersmind az égben is, a földön is legyen.«[12] Ők tehát azt vallották, hogy »lelkileg táplálkatunk a Krisztus testével.« Ugyanis »Krisztus test szerint felment a mennybe és ült az Isten jobbjára és (itéletkor) onnan jövend el ugyanazon alakban, amelyben felment láthatóan.«[13] Ha már most a lutheristák mégis azt hiszik, hogy ők Krisztusnak valóságos testét veszik, akkor e testet — amely pedig emberi volt — a végtelenbe terjesztik ki. Hibásan, mert »nyilván van, hogy mi tőlünk testére nézve távolsággal van elválasztva.«[14] »Nem kell azonban a test lényegének

[7] Annyi, mint büntetlenség, illetőleg: bűnök bocsánatja és azon jók, melyek az evangéliumokban előadatnak. Az idézett replica II. pontjában *Gelei* Katona szerint (Titkok titka, 1645. I. köt. 1066 l.): „a mi üdvösségünk az Istennek igaz ismeretiben és tiszteletiben áll".

[8] Modus concordiae. *Kiss* Á. ford. i. m. 421 l.

[9] ugyanott.

[10] ugyanott 421 l.

[11] A különbséget a Modus concordiae így fogalmazza: „az evés módjáról van a vita", „abból a forrásból ered a per, hogy az evés módját különbözőképen állítjuk fel". i. m. 422 l.

[12] ugyanott 433 l.

[13] ugyanott 432 l.

[14] ugyanott.

leszállani az égből, hogy azzal táplálkozzunk, mert az akadályok áthárítására és a helyek távolságának elhárítására elegendő a lélek ereje.« »A Szent Lélek titkos ereje cselekszi azt, hogy amelyek egymástól a helyek térfogata által vannak elkülönítve, egymással egyesíttessenek.[15] Mi tehát »Krisztussal másképen nem köttettünk össze, mintha elménk e világból kiemelkedik.«[16]

E tételek kétségtelenül mind hiteles kálvinista dogmák. Volt azonban ennek az újonnan alakult egyháznak olyan tétele is, amely Kálvinnak határozott és befejezett hitrendszerébe sehogy sem illett be s amelynek szövegében Dávid Ferencre ismerünk: »....titeket sietve és komolyan figyelmeztetünk, hogy mi azoknak a számából vagyunk, akik másokat, ha az Isten igéjéből jóra intenek, örömmel követünk.«[17] E vallomás azt igazolja, hogy Dávidék új egyházukat nem akarták fejlődhetésében megakadályozni, illetőleg, hogy a kálvini álláspontot — bár jelenleg maguk is azon állanak — nem tekintették az isteni igazság végleges kifejeződésének. Annál kevésbbé tehették volna ezt, mert a Modus Concordiaenak egyik állítása merőben ellenkezett a XVI. századnak mindent érteni s bizonyítni akaró szellemével: »Az úrvacsorában oly csoda van, mely mind a természet határait, mind a mi gondolkozásunk módját felülmúlja.«[18] Ellenfelük, a lutheristák, ez állítást hamar észrevették s nem késtek azt durvasággal illetni.[19] Észrevette azt mindenek fölött Blandrata s Servetonak Erdélyben addig kevéssé ismerős hitrendszerét állította ellenébe.

[15] ugyanott.

[16] ugyanott 426 l.

[17] ugyanott 428 l. E fontos állítás latinul így van: „Interim vero vos diligenter et serio monemus nos ex eorum numero esse, qui libenter alios ex verbo Dei recte monentes, sequamur". *Jakab:* Egyháztörténeti Emlékek stb. 36 l.

[18] ugyanott 424 l.

[19] Azt olvassuk Dávidék írásában *(Kiss* Á.: u. o. 425 l.): „Midőn ezeket tárgyaltuk volt, kétség keletkezett még az alany (substantia) szóról is, melynek elenyésztetésére úgy látszik az a legrövidebb mód, hogy a test evéséről való vastag képzelődést szüntessük meg, mintha az a testi ételekhez lenne hasonló, melyeket ha szánkba veszünk, gyomrunkba lemennek". — Ez a mondat csak reflexiója a lutheránusok még durvább kifogásának.

Azt az antitrinitárizmust, melyből később a socinianus, majd pedig az unitárius hitvallás fejlődött, Dávid Ferenc 1565 elején[20] tanulta Servetonak Christianismi Restitutio-jából. Ekkor kezdte hirdetni is. Rövid idő mulva már társai is akadtak a kolozsvári egyházban. Basilius István, Egri Lukács és Szegedi Lajos segédkeztek neki. A szintén kálvinista Heltai, valamint Titus, Mihály és György prédikátorok tiltakoztak az új tan ellen. Minthogy azonban mindkét fél mérsékelte hevét, nyilvános vitára nem került sor. Más fordulatot vett a historia akkor, amikor a nagyenyedi vita idején elhunyt Molnár Gergely utóda, Szikszay Fabritius Balázs iskolaigazgató mondott ellent. Napok, hetek multán kezdett megváltozni Kolozsvár nyugalma. Az előbb még tartózkodó társadalom észrevétlenül hajlott Dávid felé s Szikszay Fabritius csalódottan hagyta el egy évi nehéz munkájának helyét. Az új rektor — Károlyi Péter — Meliusnak bizalmas és érdemes barátja volt, ki minden alkalmat megragadott Dávid tudományának megrontására. Emlékeink csak attól az időtől kezdve maradtak, hogy mindketten vitáznak. Dávid érvelései megfoghatatlanul kisiklanak a rektor kezéből, mire Károlyi is távozott Meliushoz, segítséget kérendő. Melius szóbeli vitát kért a fejedelemtől, hadd hallja meg ő is, mit hirdetnek az erdélyi papok, kik nem régen még egy nézeten voltak vele.[21] Ezért a fejedelem Gyulafehérvárra zsinatot hivott össze.

Az az antitrinitárizmus, amely miatt Melius zsinatot

[20] *Basilius* István írta 1568-ban „Egy nehány kérdések a keresztyéni igaz hitről, stb." c. könyve dedicatiójának iii lapján: „Írásimnak (t. i. e könyvének) nyomtatására az ok is indított, hogy sok káromlásokat és szidalmakat hallottam az igaz tudomány ellen, melyet sok bölcs lelkipásztorokkal egyetemben Istennek ajándékából itt Kolozsvárott három esztendőtől fogva hirdetek. Azoknak patvarok ellen akartam távol embereknél megmenteni tudományomat".

A Gyulafehérváron tartott második hitvitának Heltai által kinyomtatott jegyzőkönyve V_3^2 lapjain Békés Gáspár mondta Blandratának: „D. Doctor, Tu per Deum sanctum a tribus annis semper ita dixisti et docuisti. Testis est serenissimus Princeps et tota ejus aula".

[21] Schesaeus jegyezte föl, hogy e zsinatot Melius kérésére hivta össze a fejedelem. *Teutsch:* Urkundenbuch II. 245 l.

provokált, kezdetben alig különbözött a kálvinizmustól. Tételei Serveto és Kálvin tanításainak összezavarását mutatják. Ismerjük legelső formáját. Egri Lukács, ki 1561 február 22-től[22] 1565-ig kálvinista prédikátor volt Kolozsváron, mint Dávid Ferencnek barátja, naponként értesült a legújabb dogmatikai eszmecserékről. 1566 elején szülőföldjére távozván, Egerben hírdetni kezdette az *új hitet*. Tételei a következők voltak:[23]

1. Minthogy az isten örökkévaló, mérhetetlen, láthatatlan lélek és hozzájárulhatatlan világosságban lakozik, azért hiszem és vallom, hogy az igaz Istent helyesen másunnan megismerni nem lehet, hanem csak az ő isteni nyilatkozatából, mely az Isten igéjében terjesztetett az egyház elé.[24]

2. Azért a szentírások igazságánál fogva hiszem és vallom, hogy egy igaz isten van, ki minden dolgoknak teremtője és megtartója, tudniillik a mi urunk Jézus Krisztusnak Atyja, aki hajdan a törvénynek és ígéreteknek kiadott igéjében, ez utolsó időkben pedig a Krisztus által hirdetett evangéliumban nyilatkoztatta ki magát.

3. Azután hiszem és vallom, hogy ennek az Atya-

[22] Kolozsvár városi protocollum. 113 l. Idézve *Pokoly:* Erd. ref. egyhtört. I. 150 l. A távozás idejéről alább lesz szó.

[23] Egri Lukácsnak Szilágyi Benjámin István sárospataki tanár birtokában levő eredeti kéziratából (ex veteri M. S. p. m.) *Lampe* közölte: Hist. eccl. ref. (1728-ból) 139—140 l. Mint jelen tanulmányra nézve alapvető fontosságú thesiseket, szószerint is közlöm. Magyarra *Kiss* Á. fordította i. m. 438—439 l.

[24] Cum Deus sit Spiritus aeternus et immensus, invisibilisque et inhabitet lucem inaccessam; Ideo credo et confiteor, Deum verum non posse cognosci vere, nisi ex manifestatione divina, quae in Verbo Dei proposita est Ecclesiae. Ez a tétel formailag ugyan közös Serveto (Christ. Rest. 583 lap) és Kálvinnal (Inst. Chr. I. lib. XI. cap. 1.), lényegileg azonban inkább mondható — 1565-ben! — kálvinista, mint servetianus állításnak. Serveto „ex mero suae voluntatis beneplacito" épen azt akarta, hogy ne legyen a világegyetemben semmi csodás, semmi érthetetlenség. Ezért írta *Dialogor. II. de Trinitate* (I dialogus) fol. 3a lapján híres mondását: Invisibilis Deus, qualis ante creationem mundi fuerit, est omnino nobis inintelligibile et inimaginabile. Ennek a mondásnak voltak variansai a következők: Nullum erat in Deo monstrum. Deus per verbum et spiritum se fecit perceptibilem. Deus verbum erat personaliter homo (ea ipsa persona est nunc verus homo), — amely mondás már kardinalis servetianus dogma. Kálvin megmaradt a következő formulánál: Scriptura tradens Dei essentiam immensam esse et spiritualem.

istennek istensége egy; szellemi, örök, egyszerű, változhatatlan, megoszolhatatlan lény, akit hajdan az ősegyház helyesen nevezett el görög névvel σφια-nak és hogy az végheletlen bölcseségü, hatalmú és jóságú.

4. Továbbá elismerem és vallom, hogy ebben az istenségben, vagy lényegben (essentia) és isteni természetben három egyenlőképpen örök és egyállományú vagy egy lényegű személy létezik: az Atya, az Atya igéje (λογος-a) és a Szentlélek, amint ezt az isteni nyilatkozat az evangeliumban kijelentette az egyháznak.

5. Hogy az Atya forrása és principiuma az istenségnek, akitől származik a λογος és szentlélek; az evangélium tanítása szerint hiszem és vallom, amint tanítatik, hogy a λογος és szentlélek nem magoktól, hanem az Atyától származtak és küldettek.[25]

6. Ami a Jézus Krisztust, az Atyaistennek egyszülött fiát illeti: hiszem és vallom, hogy ő igaz isten és ember. Még pedig isten, mert az Atyának örök λογος-a, kinek ugyanazon lénye, istensége van az Atyával; ember pedig mert szűz Máriától idő szerint született, testben, azaz emberi természetben, mely testből és okos lélekből áll, hogy hozzánk mindenben hasonlóvá legyen, a bűnt kivéve.[26]

[25] A 2, 3 és 4 tétel tisztán kálvinista dogma s sem megfogalmazása, sem lényege szerint nem mutat Serveto hatására. Hogy e tételeknél külön figyelemmel kell lennünk a formára s külön a lényegre, azt épen a rögtön tárgyalandó marosvásárhelyi zsinat határozataival kapcsolatban látjuk meg.

Jellemző, hogy Károlyi Gáspár (l. a 27. jegyz.) épen e pontokat kifogásolta, melyekről 1881-ben a magyar kálvinizmusnak kitünő dogmatörténésze, *Kiss* Áron így írt: „A fenntebb egész terjedelmében közölt hitvallásban ma tán nem is igen ütköznék meg még a legridegebb orthodoxia sem". (i. m. 441 l.)

[26] Quod ad Christum Jesum unigenitum Dei Patris Filium attinet, credo et confiteor eum esse verum Deum et Hominem. Deum quidem, quia est λόγος Patris aeternus ejus dem essentiae vel divinitatis cum Patre; Hominem vero, quia ex Maria Virgine est natus temporaliter in carne, i. e. in humana natura constante ex corpore et anima rationali, ut esset nobis per omnia similis excepto peccato.

Egri Lukácsnak ez a tétele már lényeg szerint is Servetoból való. Itt ugyanis a történeti Jézusnak isteni és emberi természetéről van szó. Kálvin e kettős természetet nem ismerte el. Porro quod dicitur — írja az Instit. Christ. lib. II. cap. XIV. 1. — Verbum carnem esse factum, non sic intelligendum est, quasi vel in carnem versum, vel carni confuse permixtum fuerit: sed quia e Virginis utero templum sibi deligit, in quo habitaret et qui Filius

7. A Szentlélekről ugyanezen hittel állítom és vallom, hogy igaz örök isten, mert az az Atyától és Fiutól származott isteni lény, aki kijelentetett, ajándékoztatott a választottak Krisztusban való megszentelésére a világ megteremtése előtt.

Az istenség e háromságát, amelynek nevében megkereszteltettünk, igaz és állandó hittel elismerem, segítségül hivom és vallom az igaz egyházzal.«

Ezek a tételek csupán annyiban tértek el Kálvin tanaitól, hogy Krisztusnak kettős lényegét (dualitas) hirdették. Egyebekben minden állitása régi volt.[27] Az a vita, mely ez állításokhoz kapcsolódott, valójában nem a christológiára nézve volt nevezetes. Fontosabb volt azért, mert a háromsággal kapcsolatban fölvetette a rangsor kérdését. Egri azt állította a III. tételben, hogy »az atyaistennek istensége egy« s a IV. tételben hozzátette: »ebben az egy istenségben három egyenlő lényegű személy létezik: az atya, a logos és a szent lélek«. Károli Gáspár azt vetette ez állításával szembe: »ha a háromság egész lényege az

erat Dei, filius hominis factus est: non confusione substantiae, sed unitate personae.

Ezzel szemben Serveto így ír: Verbum illud non jam suam per se facit personam, sed simul cum carne. A Kálvinnal való ellentétet a következő mondatok mutatják: „Ita est Christus omnis mixtionis et unionis specimen et prototypus, qui non solum in se ipso humana commiscet et unit, sed et divina cum humanis in unam veram substantiam. Unionem omnem et mixtionem ille continet, tam in anima quam in corpore. (Rest. Christ. 264 lap.) . . . (Duos ille continet in se ipso, reconcilians ambos in uno corpore et in uno novo homine, ut ait Paulus Ephes. 2.)

Serveto e fölfogását rendkívül világosan magyarázta: Nec potest hodie mundus hunc hominem cognoscere, quia credere non vult, esse hominem ex Deo genitum . . . Ex divino et humano spiritu est in nobis unus spiritus. (Rest. Christ. 268 lap.). Stb.

[27] Károli Gáspár gönci lelkész s az abaúji egyházmegye esperese 1566 jan. 12-én a gönci zsinaton választott Egri Lukács állításaira. (Válasza: Responsio C. K. ad hanc confessionem c. egész terjedelemben közölve *Lampe* Hist. eccl. 140—144 l.) Egri viszontválaszában (közölve *Lampe:* i. m. 144—146 l.) elismerte, hogy közöttük lényegbevágó különbség nincsen. Az eszmeforrongásnak ekkori zavaros idejében valóban nem is igen lehetett öntudatos ellenállításról szó — a periferián. Krisztus személye a gönci vitában szóba se került. Helyette isten s a logos meghatározása volt vita tárgya. Épen ez a tény mutatja legjobban, hogy Egrinek Kolozsvárról való eltávozásakor az antitrinitarizmus itt még a legkezdetén volt.

Atya istensége, akkor a λογος-nak és a szentléleknek istensége csak részleges, azok csak névvel lesznek istenek. És ha minden istenség az atyáé és azt közli a fiuval, akkor vagy megfosztja magát az istenségtől vagy fél Atya és fél λογος lesz, amivel az Isten lényét rútul szétlépnők«.

A gönci zsinaton több napig vitáztak e kérdéseken, de nem tudtak egyértelmű megállapodásra jutni. Ugy látszik, ez a sikertelenség is hozzájárult ahhoz, hogy Melius az erdélyiekkel — mint az állítólagos fő tanújítókkal — vitát provokáljon. Kivánságára a fejedelem úgy intézkedett, hogy a vita (1566) április 24-én Gyulafehérváron jelenlétében tartassék meg.

A gyulafehérvári vitának célja inkább kölcsönös tájékoztatás, mint egymás legyőzése volt. A megbeszélés[28] lényegét a trinitas (háromság) fogalma képezte. Meliusék az 1562-iki debreceni confessióban azt vallották, hogy »az isteni lényben három megkülönböztetett lényeg van: Atya, Fiu, Szent Lélek«.[29] Ez a három lényeg egymással teljesen egyenlő külön-különvéve, de aképen, hogy egyik sem helyettesíthető a másikkal. Ennek a meghatározásnak két olyan része van, melyet már Stancaro is kifogásolt. Egyik ez: ha más az állat és más a három lényeg, akkor könnyü azt gondolni, hogy itt négy Istenről van szó.[30] A gyulafehérvári zsinat tehát kimondotta: »Megvetjük az Antikrisztust, mert ő az igaz és mindég áldott

[28] A gyulafehérvári (első) hitvitának története — *disputatio prima albana* — meg volt írva, de elveszett s ma egy példánya sem ismeretes. *Dávid* Ferenc: Refutatio scripti P. Melii c. könyvében (1567-ből) emlékezik róla pár szóval. A vita lefolyásáról a „Sententia Concors“ c. könyvből szerezhetünk legbiztosabb tudomást. E könyv tulajdonképen „de propositionibus Blandratae et Davidis in disputatione Albensi propositis“ és „in frequenti synodo Vásárhelyensi pronunciata et publicata“ szól. Debreceni Ember Pálnak egyháztörténete (II. könyv 151 lap) e hitvallásra 1566. ápr. 27-én adott választ közli, mely szöveg *Kiss* Áron i. m. 452—453 l.-in is olvasható.

[29] *Kiss* A.: i. m. 83—84 lap. Ez állítás az egyházé, következésképen ez állítás csalhatatlanúl igaz, mint ezt a Debreceni Hitvallásnak „Vajjon hibázhat-e az egyház?“ (i. m. 255—256 l.) kérdésre adott válasza tanítja.

[30] E quaternitasról Stancaro érdekes képet rajzolt, amelyből azonban az ötséget is ki lehet magyarázni. Lásd: *de falsa et vera dei cognitione* (1568-ból) c. könyv Fiii lapját.

háromságnak tudományát az Atyaistenről és az ő Fiáról, a mi Urunk Jézus Krisztusról és mind a kettőnek lelkéről ördögi vakmerőséggel megrontotta és annak helyébe az irtózatos négység bálványát hozta be«.[31] Ezzel egyszersmind kimondották azt is, hogy az »állat«, mint a háromság foglalatja, nem létezik;[32] ehelyett azt állították: »az egy igaz Isten — az Atya az ő Fiával, a Jézus Krisztussal és Szent Lélekkel«. Nehogy pedig azt lehessen hinni, mint ha itt csak formális változtatás történt, hozzáfüzték: »Az Atyáról pedig azt mondjuk, hogy oka és kútfeje a Fiunak és Szentléleknek, akiben és akiből ezeknek lényök öröktől fogva van«. A gyulafehérvári zsinatnak tulajdonképpen való jelentőségét Meliusnak e kijelentése mutatja: »Ha a dolog lényegére nézve egyetértünk, nincs reá ok, hogy a szavak miatt háborút indítsanak ellenünk«. Május 19-én újra összegyültek Marosvásárhelyre[33] s a Gyulafehérváron megvitatott tételek szövegét zsinatilag erősítették meg. Egyszersmind elhatározták, hogy az addig használt kátét e tételek alapján át fogják dolgozni.

E két gyűlés után Dávid is, Melius is azt hihette, hogy ha voltak közöttük ellentétek, azt kölcsönös engedmények árán kiegyenlítették. Nem volt igazuk, — mint ez rövidesen ki is tünt.

Történt, hogy Gentilet 1566. aug. 5-én perbe fogták s egy hónapi vallatás után szept. 10-én Bernben lefejezték. Három vád volt ellene: egyik az, hogy a trinitast emberi

[31] A III. cikkben. *Kiss* A. i. m. 455 l.

[32] *Pázmány* a „Kalauz“ (1613-ból) 386-ik lapján írja: „Melius Péter az Váradi Disputátióban János király előtt ezen szókat mondá Dávid Ferencnek: mi mind az állatot, mind a személyt elhagytuk; ellene mondottunk mi ezeknek“. Pázmány a „Nagyváradi Disputatio“ jegyzőkönyvéből idéz, hol a pontos szöveg ez: „Nem három Istent vallunk, sem pápa tudományát követjük. De bizonyítsa meg kegyelmed, Ferenc uram, hogy négységet tanítunk. Mert mü mind az állatot, mind a személyt elhagytuk. Még Fejérvárott hogy valánk, ellene mondottunk mü ezeknek és azt tanítjuk, hogy e háromnak t. i. az Atyának, Fiunak és a szent léleknek egy istenségek vagyon“. (2-ik kiad. 1870. 15—16 lap.)

[33] A marosvásárhelyi zsinat tételeit l. „Sententia concors“ c. könyvben. E mű pontos leírását lásd *Jakab* Elek: Egyhtört. Eml. 67—68 l. A Sententia concors lenyomtatva megjelent *Bod* Péter: Historia Unitariorum 12—26 l.-in; magyar fordításban *Kiss* Áron közölte i. m. 455—458 l. V. ö. jelen tanulmány 28-ik jegyzetével.

találmánynak mondta, mely nincs meg a szentírásban; másik az a tanítása, hogy a biblia csak az atyát nevezi egy igaz Istennek; harmadik, hogy tagadta, miszerint a Fiu önmagától való örök Isten lenne. A berni tanácsnak e cselekedete nagy hatással volt a magyar reformációra. Dávid Ferencéket is, Meliusékat is arra ösztönözte, vetnék össze hitvallásukat Gentile[34] tételeivel. Ez a hasonlítás azzal a meglepő eredménnyel végződött, hogy a Gyulafehérváron elhatározott, Marosvásárhelyen megszövegezett hitvallásuk sokban egyezik Gentile állításával. Hiszen a VIII. cikkben maguk is elismerték, hogy a »Fiu és Szentlélek istenségének forrása és oka maga az Atya«. Sőt a IX. cikkben éppen ez áll: »Azt tartjuk, hogy az apostoli hitforma elején ezt a szócskát: »egy« — az Atya Istennek kell tulajdonítani«; s a félreérthetés elkerülése végett hozzáfüzték: »A Fiu és Szentlélek méltóságából az Atyának fölülhaladó különös méltósága semmit le nem von«.

Ez a fölfedezés kettős következménnyel járt.

Miután mindkét rész újólag átvizsgálta a megállapodásokat, a tanulságok alapján megfogalmazta confessióját. A sort Dávid Ferencék kezelték s 1567. február 17-én Tordán olyan tételeket állapítottak meg, melyek a vásárhelyi zsinaton készültektől csak alakra nézve különböztek, lényegben azonban azzal is, meg Gentile dogmáival is egyeztek. *Ezeket a tordai végzéseket joggal nevezhetjük a magyarországi unitárius hitvallás legelső confessiójának,* miért is szószerint közlöm.[35]

> »Akarjuk, hogy az apostoli hitforma (symbolum) legyen a mi hitvallásunk, mindazért mert az az isten örök igéjével megegyezik, mindazért mivel azon tudomány összegét magában foglalja, mely az idvességre szükséges s mert hitünk benne megnyughatik.
>
> I. Először pedig köteleztetünk hinni az egy Istenben, a mindenható atyában, mivel ő alkotója, kezdete,

[34] Gentiléről Dávid Ferenc egy év mulva így ír: „Accedit et Valentinus Gentilis, qui anno 1567 Bernae Helvetiorum Papisticam illam de Trinitate doctrinam falsam et Daemoniorum fuisse propalam confessus est et sanguine confirmavit". (De falsa et vera . . . Eii$_2$ lap.)

[35] A tordai zsinat határozatait teljes szöveg szerint közölte *Lampe:* Hist. eccl. Hung. 147—148 l. Magyar fordítását *Kiss* Áron: i. m. 449—450 l.-ról közlöm.

forrása az istenségnek és egyedül ő a legfelsőbb, aki senkitől nem származott és mindenek felett van. Kiből a λογος-t, az igét soha ki nem zárjuk. Sőt hogy ezek az Atyaistenben vannak, nyilvánítjuk, aminthogy ő benne a kettő a λογος és Lélek kezdet és vég nélkül jelen vannak. Eltérünk azok magyarázatától, akik az egy jelzőt a lényegre (állat) s nem a Krisztus atyjára alkalmazzák; és abban a lényegben három személyt keresnek a Krisztus magyarázata ellen. Ján. 5. 1 Kor. 8. Eféz. 4 és másutt.

Először, mivel a legegyszerűbb istent négy dologból szerkesztik össze, tudniillik egy lényegből (állatból) és három személyből.

Másodszor, mivel a bölcsekkel és pogányokkal oly elkülönözött és meddő istent állítanak, aki nem a Krisztus atyja; és így négy bálványt alkotva, t. i. a lényeget és három személyt, — elvonnak bennünket az igaz Isten esméretétől, ki a Krisztus atyja, és a lényegbe helyezik azt, aki minden lényegen felül van.

Harmadszor, mivel az az ellenmondás zavara és három isten felállítása.

Negyedszer, mivel ellenkezik a tiszta világos igével.

II. Másodszor hiszünk a Jézus Krisztusban, ami Urunkban, amint maga magát Ján. 5. 14., Róm. 3. 5., és több helyen magyarázza, akit nemcsak a magunk, hanem mindenek urának vallunk. És azért ő általa és az ő nevében járulunk az Atyához; ő általa és ő vele együtt hivjuk segitségül az Atyát, elismervén, hogy az Atya mindeneket őneki adott és ő nekünk mindeneket megád, mivel ő benne választattunk el ami főpapunknak, közbenjárónknak — s nem vizsgáljuk szőrszálhasogatólag az álbölcsekkel (sophista), vajjon az Atyának lényegéből vagy személyéből származott-e? mert ezekről a szentírás sehol nem emlékezik. Elismerjük Pállal, hogy az ige a λογος Istenben elrejtett titok, melyet az utolsó időben megjelentett. Efez. 3. Kol. 11. Tim. 3. 2. Tim. 1. Róm. 16. és szent János evangelistával, hogy titok van aközt, ami az Istennél volt és ami azután testté lett, miképpen az apostolok is, Csel. 10. és 13. cselekesznek.

III. Harmadszor, hiszünk a Szentlélekben, mivel az ő nevében kereszteltettünk meg, őáltala szenteltettünk meg és születtünk újra az örök életre. Hisszük továbbá, hogy ő az Atyának és Fiunak lelke, ami vigasztalónk és tanítónk és hisszük mindazt, amit az egész szentírás róla előad, vagy tanít. De nem hiszünk harmadik személyt vagy egyént, mert azt nékünk a szentírás sehol sem tanítja«.

2. *A Serveto-féle antitrinitárizmus.*

Az 1567 február 17-iki tordai zsinatot úgy tekinthetjük, mint a magyar unitárizmusnak megalakuló gyűlését. A nyomában megindult polemia a magyar vitairodalomnak legnagyszerűbb jelensége volt. Könyvek, röpiratok, tudományos fejtegetések és verses gúnyolódások jelentek meg. Elvont fejtegetések napiérdekű izgató hírszámba mentek. A dogmatörténetben ez iratok összeségükben fontosak. Egyikük sem nyújt teljes rendszert. Mindenik csak egy adalék. Hanem azért ez adalékok rendszeres alakban éltek megalkotójuk — Dávid Ferenc — lelkében. Az alábbiakban Dávidnak 1567-től 1571-ig megjelent különböző cimü és tartalmu munkáiból állítottam össze az ő servetianus antitrinitárius hitrendszerét. Befejezőül pedig az 1571-iki marosvásárhelyi országgyűlésnek e teologiai hitrendszerre vonatkozó végzését közlöm teljes szöveg szerint.

A) *Szent írás.*

A biblia a XVI. század hitéletének törvénykönyve volt. Abban találták meg minden cselekedetüknek és gondolatuknak mérlegét. »Mi azért — irja 1701-ben P. Horváth Ferenc — ez okokra nézve ezt a fundamentumot vetettük a mi hitünkre néző dolgoknak bizonyos és csalhatatlan igazságnak erősítésére, úgy mint az okos *értelmet* és a *szent írást*.[36] E kettő az unitárius egyház tanításaihoz így viszonylik: »A mi hitünknek minden ágazatait a szent írásból szóról szóra kitételettnek meglátod.«[37] Ez a gondolat Dávid Ferencnél is megtalálható.[38] Mindazonáltal — irja Dávid — »az irásnak bizonyságát erőszakkal ne vonjuk a mi vélekedésünknek értelmére«. Amely mondás-

[36] *Apologia Fratrum Unitariorum.* Kolozsvárott, 1701. (Az Unitária Ecclesia Typusával) 27 lap.

[37] ugyanott 3 lap.

[38] *Dávid* F.: *Rövid magyarázat* (1567). Aiij$^{2}_{2}$: „ . . . a szent írásban. mely csak a szent lélektől irattatott meg és az anyaszentegyháznak úgy hagyattatott, hogy annak higyjen . . ., aki egyebet hirdetend, átkozott legyen", *Az egy ő magától való,* stb. (1571) aiij: „Az igazságnak reguláját követvén, a szent írásnak folyásával támasztom minden magyarázatomat".

nak értelmét P. Horváth így fejtette ki: »...mind a traditiokat s mind a tőlük előhozatni szokott szent írásnak szavait félre tesszük. A szentírás szavait pedig nem azért, hogy elégségesnek vagy hitelesnek nem tartanók a szentírást akármely dolognak megbizonyítására, holott a szentírás Istennek szava lévén, ki merné azt kétségbe hozni; hanem annyiban tesszük félre, amennyiben nem bizonyítják a dolgot olyan világosan, hogy azon akárkinek is meg kellessék állani«.[39]

Mi a szentírás? »Kezdetben az evangéliom léleknek általa irattatott a hiveknek szívekbe. Azután pedig, mikor az embereknek háládatlanságokért az Isten a lelket elakarná venni, hártyára és papirosra irattatá, hogy az Antikrisztus Pápa és a több hamis tanítók az igazságnak útjáról a választottakat el ne vihetnék.«[40] »Mikor az emberek szabadságot vettenek önmaguknak egyik testamentumból a másikba való menetelre: szabad volt ottan egyiket a másikba változtatni és az újtestamentomnak rendelését az óra fordítani, Krisztust Mózessé és Mózest Krisztussá tenni; és végezetre odajutott a dolog, hogy e két testamentombeli bizonyságoknak összezavarása sem Krisztus értelmével, sem Mózesével együtt nem járt.«[41] Ezért, »ha az Istennek igazságát meg akarjuk érteni, szükség megválasztanunk a betüt a lelki értelemtől, az árnyékot a testtől, a sötétséget a világosságtól, mely a két testamen-

[39] *Apologia Fratrum Unitariorum.* 48 lap. Mint rendkívül jellemző sorokat idézem ugyanebből a könyvből a következőket: „A traditiokat pedig azért tesszük félre, hogy azoknak igazsága embereknek elméjén és emlékezetin fundáltatott, amely gyakorta hibázik. Másik az, hogy ha a traditiokban valami hiteles dolog volna is, annak is ugyancsak a szentírásban kellene fundáltatni és azzal mindenben egyezni kellene és úgy is bátorságosabb volna a szentírást hozni be bizonyságul, hogy így, ebben is a szentírásnak méltósága megmaradjon és megvallja minden nyelv, hogy az legyen csak egyedül a hitre néző dolgoknak csalhatatlan rámája". i. m. 48—49 lap.

[40] *Az egy ő magától való* (1571): Hiij lap.

[41] *Az egy ő magától való* (1571): Gij[2]. Érdekes, hogy Melius s vele a XVI. század kálvinizmusa — kétségtelenül Kálvinnak példájára — az erkölcsi rendszabályokat mind az ótestamentum rendelkezéseivel okolják meg. V. ö. *Kanyaró:* Unitárius történetírás és kálvinorthodoxia.

tumnak különbségében mutattatik meg«.[42] »Az én Istenem — írja Dávid befejezőleg — én nekem bizonyságom, hogy ezt az igazságot nem Alkoranumból, sem a Talmudból, sem Servetusból, hanem az élő Istennek igéjéből tanultam, tanítottam és tanítok.«[43]

B) *„Az apostoli Credo".*

Dávid Ferencék a Credonak az alábbi magyar szövegét tanították: »Hiszek egy Istenben, mindenható Atyában, menynek és földnek teremtőjében. És Jézus Krisztusban, ő egyetlenegy fiában, mi Urunkban, ki fogantatott szentlélektől, született szűz Máriától, szenvedett, Poncius Pilátusnak alatta megfeszíttetett, megholt, eltemettetett. Harmadnapon halottaiból feltámadott, mennyekbe felment, ül Atya mindenható Istennek jobbja felől. Onnan lészen eljövendő ítélni elevenekket és holtakat. Hiszem a szent lelket, a közönséges keresztyéni szent gyűlekezetet, bűnöknek bocsánatját, testnek feltámadását és az örök életet.«[44] Ezt a Credot hinnünk kell, mert hasznos mireánk. »E hasznot más névvel hivjuk Isten előtt való megigazulásnak«[45] — írja Basilus. »Ezen haszonból jő ki a bűnöknek bocsánatja, a fogadott fiuság és e fiuságnak lelke, mely pecsétül adatott a híveknek, végezetre az örök élet.«[46] Más szavakkal: »A Krisztus Jézusbeli hit nélkül nincsen egyéb örök kárhozatnál.«

[42] *Az egy ő magától való* (1571): Cij² lap. Ugyancsak *Dávid* F. írta *(Rövid magyarázat,* 1578.): „Csak az Istennek igéjében kell azért megnyugodnunk és semmit azon kívül nem kell sem hinnünk, sem cselekednünk avagy rendelnünk". (Pij² lap.)

[43] *Az egy atya Istennek* (1571): Hhhij lap. Ehhez a nyilatkozathoz, mint azt jelen tanulmány bizonyítja, sok szó fér.

[44] *Basilius* István volt kolozsvári iskolamester (tanár), a könyv írásakor prédikátor ugyanott, jegyezte föl e szöveget 1568-ban *„Az apostoli Credonak rövid magyarázatja"* c. könyve Biij² lapon. Egyháztörténeti adalékul idézem a Békés Gáspárhoz való ajánlásnak e nehány sorát: „ . . . ez előtt való időben is ismertem N: hozzám való szeretetit és jó akaratját, mikor tanítanám N: nemes erkölcsű öccseit kolozsvári scholamesterségemben, midőn az istenfélő Nagyságos Urat Petroity (!) Pétert hiven szolgálnád".

[45] *Basilius:* i. m. Eiij² lap.

[46] *Basilius:* i. m. Eiij²₂ lap. Dávid Ferenc e tételről így ír: „Az apostoli credo és a Krisztustól szereztetett imádság a mi idvességünknek igaz fundamentoma és ezen a fundamentumon építtetett meg az anyaszentegyház.

C) *Isten.*

α) *Isten fogalma (essentia dei).* »Az Istenben accidensek nincsenek, hanem valami az Istenben vagyon, mind substantia, magán levő állat«.[47] Ezt a kálvini formulát Melius Arany Tamás ellen ilyen alakban használta: »Az Isten lelki végheteten állat.«[48] Stancaro Istenről hasonló abstract fogalmat tanított.[49] Dávid Ferenc szerint: »Az Isten értelmes lélek, bölcs, hatalmas, kegyelmes, mindenható, igaz, tiszta, mindeneknek felette, mennynek-földnek teremtője, a mi urunk Krisztusnak szent atyja, ki az írásban Jehovának, azaz oly Istennek neveztetik, honnét mindenek vannak, miképpen Mózes első könyvének 2. részében és második könyvének hatodik részében bizonyíttatik. Az ige pedig Isten, nem valami állatnak vagy természetnek ő igéje, hanem jótéteményének és velünk való kedvének kifejezése. Mert mi legyen az ő természetében és állatjában, az írás meg nem magyarázza, sem szükség üdvességünkre arról tudakoznunk Istennek parancsolatjából és nem köteleztetünk arra.«[50] Ez utóbbi gondolatát másutt így variálta: »Istennek természetét és állatját nemhogy esmerhetnők, sőt inkább annak elmélkedésétől és vizsgálásától ugyan meg is tiltatunk.«[51]

β) *Isten egysége.* »Hogy egy legyen az Isten, nem valami kettős avagy hármas személyben: az Istennek igéje

Az ótestamentomban prédikáltatik az egy Istenben való hit, mely földnek, mennynek teremtője. Az újtestamentumban pedig hozzája tétetik, hogy higyjünk a Jézus Krisztusban is és *őtet segítségre hivjuk.* Johan. 14. Hebr. 7". *Rövid magyarázat.* R² lap. Jól jegyezzük meg, hogy ezt Dávid F. 1568-ban írta s csak 1571-ig vallotta.

[47] *Gelei Katona:* Titkok titka. (1644.) 786 l.

[48] *Melius:* Az Arany Tamás eretnekségeinek meghamisítási. (1562) 104 lap. Föntebb említve volt (l. 32 jegyz.), hogy a gyulafehérvári első hitvitán Melius visszavonta az „állat" és „személy" elnevezéseket. Az 1567-ki debreceni zsinat végzései között azonban újra ott találjuk.

[49] *Strancaro:* De trinitate, B_4a, C_4a lap.

[50] *Dávid* F.: Első része a prédikációknak (1569). 25² lap.

[51] *Dávid* F.: Az egy atya Istennek. (1571) Nnij lap. E mondásával merőben ellenkezik a következő: „A Krisztus itt e helyen megmagyarázza, minémű dologba helyheztetött légyen a mi idvességünk és az örök élet, tudniillik az egy Atya Istennek és az ő Fiának, ami urunk Jézus Krisztusnak esmeretibe". *(Rövid magyarázat* Kij$_2$ lap.)

nyilván bizonyítja« — írja Dávid Ferenc.[52] »De azért az egy Isten ki legyen, — folytatja[53] — a szentírásnak folyása szerint nem mindnyájan ismerik. Ez pedig az egy atya Isten oly, ki egyedül és ő magától való Isten, ki senkitől semmit nem vött; ki mindenek felett vagyon; és kitől mindenek vannak; ki a mi urunk Jézus Krisztusnak Istene, atyja és feje; ki a világosságnak atyja és minden jóknak kútfeje.«

D) *A teremtés.*

Hogy megérthessük Dávidék fölfogásának Serveto hitrendszeréhez való viszonyát, szembeállítom kettőjük tanítását a teremtésről. Mindaz a különbség, ami a servetianizmust, később pedig az unitárizmust a trinitáriusoktól elválasztotta, a teremtésről való tanra vihető vissza. A lényeg az egész tanban Krisztus szerepe volt.

[52] *Dávid* F.: Az egy ő magától való, stb. (1571.) Alap.

[53] *A nagyváradi disputáció* (1569) kiadásának függelékében levő confessioból.

Érdemesnek tartom ideírni *Basilius* Istvánnak „Az apostoli credonak" c. könyvéből az Isten egységét bizonyító locusokat:

I. Csak egy az Isten: Deut. 4; Deut. 6; Márk 10; Máthé 4; János 5; János 17; Rom. 8; 1. Cor. 8; Gal. 3; 1. Cor. 2; Jak. 2; Jak. 4.

II. Ezen Isten legfelségesebb avagy mindeneknél magasságosb: Gen. 14; Deut. 34; Psal. 93; Eccl. 1; Luk. 6; Act. 7.

III. Ezen Isten mennynek és földnek teremtője, ura és Istene: Gen. 12; Gen. 24; Psal. 33; Psal. 135; Psal. 136; Ézs. 45; Máthé 11; Máthé 19; Act. 4; Act. 17.

IV. Ezen Isten mindeneknek atyja: Deut. 32; Ézs. 63; Malah. 2; Efez. 3; Efez. 4.

V. Ezen Isten különvaló az ő választott fiainak: Mathé 5; Mathé 6; Mathé 7, 10, 24; Tessalon 3; Filip 2.

VI. Ezen Isten tulajdon és kiváltképen való atyja a mi urunk Krisztusnak: Psal. 2, 110; Ézs. 7, 9, 24; 2 Sam. 7; Heb. 1; Mathé 1; Ján. 2, 3, 8; Galil. 4.

VII. Ezen Isten Istene és feje a Krisztusnak: Máté 27; Ján. 20; 1 Cor. 11; Efez. 1; Hebr. 1.

VIII. Ezen Isten különböz a Krisztustól: Ján. 10, 14, 16; Róm. 8; Efez. 2; Hebr. 7; Ján. 2.

IX. Ezen Isten az, akitűl mindenek vannak és ki mindenekfelett vagyon: Rom. 11; 1 Kor. 1; 1 Kor. 8; 2 Kor. 5; Efez. 3, 4; Eb. 2.

X. Ezen Isten egyedül böles, boldog, halhatatlan, láthatatlan, önmaga fejedelem: Ján. 1; 1 Tim. 1; 1 Tim. 6; Rom. 15; Filip. 4; 1 Tess. 5.

Pál apostol (Koloss. 1: 12—16 vers) azt tanította: »Hálákat adjunk az Istennek és az Atyának, ki méltókká tett minket a szentek örökségének részesülésére a világosságban: ki megmentett minket a sötétségnek hatalmasságából és azáltal vitt az ő szerelmes fiának országába, kiben vagyon váltságunk, az ő vére által bűneinknek bocsánatja, ki a láthatatlan Istennek képe, minden teremtett állatnak elsőszülötte, mert ő általa teremtettenek mindenek, melyek mennyben és a földön vannak láthatók és láthatatlanok«.[54] E mondásban két dolog fontos. Egyik ez: az ő vére által bűneinknek bocsánatja. A mondásnak ez a része valaki olyanra utal, akinek vére (s ezzel együtt teste is) volt, tehát a történeti Jézusra. A másik ez: őáltala teremtettenek mindenek, melyek mennyben és a földön vannak. Aki e kifejezésben gondolva van, semmiképpen sem lehet azonos azzal, akinek vére hullott. Az tehát a kérdés: hogyan kell helyesen értelmezni Pál apostol mondását?

Gelei Katona István Krisztusnak a teremtéssel kapcsolatos lényéről így írt: »Tanuság mindezekből immár egy summában ez: hogy a Krisztus minek előtte a Máriától született volna, immár volt levő személy. Volt pedig nemcsak lévő személy, hanem ugyan isteni személy is, mert volt az Istennek formájában. Isten volt pedig nem avagy kegyelem szerint, Istentől reá adatott tisztire nézve, mint a királyok és a fejedelmek; avagy pedig az Istennek bosszúságára és mintegy erőszakkal, mint a Lucifer, hanem *természet szerint*. Mert nem prédája volt őneki az Istennek formája és az Istennel való egyenlőség tehát sajátja. Nem is kisebb Isten volt pedig az ő atyjánál, mert avval egyenlő volt. Annak okáért a *Krisztus a Mária előtt is termé-*

[54] E bibliai idézetet *Dávid* Ferenc fordításában közlöm (*A prédikációknak első része* 110 lap). *Enyedi* Györgynek latin idézetét *Thorockai* Máté így fordítja magyarra: „ . . . aki a láthatatlan Istennek képe, minden teremtett állatnak első szülötte, mert *őbenne* teremtettenek mindazok, amelyek mennyekben, mindazok, amelyek e földön vannak, mind láthatók, mind láthatatlanok stb". (Az ó- és újtest. magyarázatja, 1620. 564 lap.) *Gelei Katona* István a szóban levő locust így fordította: „Mert *benne, ő az az ő általa* (a Krisztus által) teremtettenek, stb." (Titkok titka, 994 lap.) Kálvin szerint: „per eum condita sunt". Hogy e különféle formáknak nincs különböző jelentésük, azt alább meglátjuk.

szel szerint való igaz és mindenható Isten volt, egyenlő az atyával, csakhogy az az Isten formájában levő és az atyával egyenlő Isten maga kénye szerint magát minden ő dicsőséges Istenségétől megüresítette: Istenből emberré, Urból szolgává lött és minden ő tulajdonságiból igaz valóságos embernek lenni találtatott«.[55] Más szavakkal: az Isten a világteremtése előtt atyai formát vett fel s létrehozá a fiut, kit aztán megáldott minden tehetséggel, amivel ő, az atyává lett Isten rendelkezett. Az atya így megüresíttetett, minthogy minden lényege a fiuba foglaltatott. Ekként lett a fiu egy lényegü az atyával és illetőleg Istennel. A lényegnek jellemző sajátossága, hogy a legkisebb alkotó része is az egésznek karakterével bir. Ha már most Isten lényeg szerint atya lett, tehát az isteni lényeget az atya formájába foglalta s mint atya, saját atyai lényegét a fiuba helyezte át, akkor az atyai forma megüresíttetett, helyesebben: lényeg nélkül való lett. A lényeg az Istenben és a fiuban oszlott meg egyenlő teljesség szerint. Istennek atyává s az atyának fiuvá alakulása réges-régen, a legrégibbnek gondolt idő előtt történt. A világ teremtésekor a fiu már régtől fogván létezett. »A fiu — folytatja tovább Gelei Katona - - aminthogy második a lételben, úgy második a teremtésnek munkájában is, mert ő mindeneket teremtett az atyától, noha mindazonáltal maga saját erejével, a szent lélek által«.[56]

»Az Istennek pedig teremtése nem mind egynemü, mert némely minden külső eszközök és eleve készíttetett materia nélkül való, mint amaz első formátlan és rendetlen vizzel elegyesleg lévő hig sár avagy chaos vala, amely mezőn csak semmiből teremteték, mint a világosság is. Némely pedig eszközötlen ugyan, de azért nem materiátlan, hanem valamiből való, mint a barmok, vadak, halak, madarak, férgek, fák, füvek, csemeték, etc., amelyek nem semmiből immár, hanem az eléve teremtetett földből és vizből löttenek. Ilyen teremtetett állatja az Istennek az ember is, akinek formáltatásában nem volt ugyan őneki senki a teremtetett állatok közül segédje avagy együtt munkálkodó társa: de volt mindazonáltal materiája, a

[55] *Gelei Katona* István: Váltság titka. I. köt. (1645) 124 lap. Azért idézem Gelei s nem pl. Meliust, mert a kálvini theologiának e fontos problémáját nála szabatosabban fogalmazottnak találtam. A lényegre nézve ez a század-változtatás amúgy sem jelent semmit.

[56] *Gelei Katona* István: Titkok titka, 49 l.

melyből azt alkotta, a föld tudniillik, amelytől a nevet is neki adta. Mert az *Ádám* a zsidóknál veres földet avagy nyirkos anyagot jegyez«.[57]

Az így teremtett ember kezdetben igaz, szent, bölcs, halhatatlan volt mind lelkére s mind testére nézve s ha bűnt nem cselekedett volna, élete végén minden fájdalom nélkül elváltozott volna és az égben változhatatlan boldogságra elevenen felvitetett volna.[58] Hanem vesztére hajlott az ördögnek csábítására, bűnbe esett s elveszté teremtője Istenének kegyét. Látván ezt Krisztus, megsajnálta az ő gyermekeit s »Isten formáját levetkezvén és az ő szent atyjával való egyenlőségétől magát megüresítvén, szolgai formát öltözött fel és akármely közönséges nyomorult emberhez is hasonlóvá lött. A mi üdvösségünkért magát a földig, sőt a gyalázatos halálig megalázta«.[59] Hogy vajjon mi indította őt ily nagy kegyelemre s vajjon isteni lénye miként fogantatott meg Máriában, — oly titkok, amelyeket emberi elme soha meg nem fejthet.[60]

Serveto kosmogoniájára nézve Genesis 1:3 a kiindulási alap: »Isten mondá: legyen világosság! — és lőn világosság.« E világosság vagy fény a legfőbb principium. Serveto (Ján. 1., Koloss. 1. és Hebr. 1. alapján) azt állította, hogy az ige (verbum) — melyben minden valóság bennfoglaltatik s amelyet ő, mint alább látni fogjuk, elsődleges Krisztusnak nevezett el — fény. Ha már most — folytatta tovább — bármi is csak e fény útján létesül s ez a világosság az, ami a dolgoknak lételt ad (quod dat

[57] *Gelei Katona* István: Titkok titka, 11—12 l.

[58] *Gelei Katona* István: Váltság titka, 14 l.

[59] *Gelei Katona:* Váltság titka. I. 128—129 l.

[60] *Gelei Katona:* Váltság titka. I. 6 lap. Mint igen jellemző nyilatkozatot, idézem az alábbi sorokat (i. m., u. o.): „Noha aminthogy az Isten fiának megtestesülése avagy a testben való megjelenése oly nagy titok, hogy azt sem angyali, sem emberi bölcseség az ő valósága mivolta szerint meg nem foghatja: úgy az okok is, amelyekre képest kelletett a Krisztusnak megtestesülni, egyedül csak az Isten bölcseségének titkos szekrényébe és tárházába tétettenek be. És azok felől kegyesebb és üdvösségesebb dolog akármely tudósnak láttató és tartató embernek is tudatlanságát megvallani, mint magavetésképen és elméje hányásával azt kelleténél mélyebben cirkálni, vizsgálni".

esse rei), úgy e fény vagy világosság a dolgokat megalakító erő (est forma rei). Az isteni fényből, mely lelkünkbe sugárzik, lesznek a lelki alakok (jellemek); a napnak a világosságából a testi alakok. E kétféle fénynek forrása az ige (prius erat verbum, quam mundus). Az igét másként isteni észnek (ratio divina) is nevezi. Ez az isteni ész volt a legelső, úgy nevezett ősfogalom. Ebből lett később a logos (quae fuit postea logos); végül a formát nyert természet (postea caro). Eszerint volt olyan idő, amelyben csupán a ratio divina létezett, de még semmi nem volt megteremtve. Ebben a teremtés előtti időben (ante creationem) a később teremtett dolgok a teremtés sorrendjében (eodem ordine) voltak elrendezve. E sorrendben az első *dolog*nak a neve: Krisztus (primus omnium Christus). Midőn Isten elhatározta, hogy egy testtel biró és látható *fiat* (corporalem sibi et visibilem filium) teremt, tulajdonképpen saját magát tette láthatóvá (seipsum visibilem praebet). Ennek a *fiu*nak örökségül (haereditatem filio creat) a testi világot teremté (corporatem hunc mundum). Eszerint még a teremtés előtt elhatározta Isten, hogy e jelenség világot (imaginem Christi, in qua totus mundus continebatur) örökségül adja Krisztusnak, aki a világ teremtője (factor mundi) és lényegében (substantialiter) Isten. A történeti sorrend szerint tehát Krisztus az ember létesült először s csak azután és csak az ő kedvéért a világ (mundus sit propter hominem factus). Ezért nevezhetjük mi Krisztust Istennek, a világ urának és mindenhatónak (nos Christum dicimus esse magnum Deum, mundi dominum et omnipotentem).

Serveto tehát azt hitte, hogy a teremtéskor az isteni őserő legelsőben is az anyagot projiciálta önmagából. Az anyagnak ezt az ősi formáját Krisztusnak nevezte s azt állította róla, hogy ez az anyag a benne levő erő által annyi apró teremtményre osztatott, amennyi valósággal létezett, létezik és létezni fog. Minden ilyen teremtmény Krisztus által, vagyis az ősanyagból nyerte létezését. Ennélfogva minden, ami van, Krisztus által Istentől van. Igen természetes tehát, hogy nekünk, öntudatos embereknek, nem a másodlagos ősanyagot, Krisztust, hanem min-

dennek a ősokát, Istent kell imádnunk. Ezzel az első teremtéssel kapcsolatban Krisztusnak bárminő érdeméről is szó sem lehet. Hanem igen is a második teremtéskor. És itt kerül Servelo rendszerébe a történeti Jézus.

Az az emberpár, mely a teremtés által elfoglalta a helyét a paradicsomban, kezdetben a teljes üdvességben részesült. Hanem szabad akarata kárhozatba sodorta; Ádám és Éva bűnbeestek s bűnösségük miatt megfosztattak az üdvtől. Hosszú idő telt el, mignem a késői nemzedékek fokozódó gyarlósága könyörületességre hajlítá az isteni szellemet s elküldé az ősanyagot, hogy formálja újra az emberiséget. Ez a második teremtés. Ámde ezt többé nem lehetett olyan módon végrehajtani, mint az elsőt, mivel már minden létezett. A második teremtés tehát csak részleges volt s nem a testre irányult, hanem a lélekre. Még pedig olyképen, hogy az isteni szellem választott magának egy nőt, akit minden emberi cselekedet nélkül pusztán a szent lélek ereje által anyjává tett Jézusnak. Minthogy asszony szülte őt, Jézus valóságos ember volt; ámde nem emberi cselekedet által, hanem a szent lélek által fogantatott, ennélfogva ő azzal a tiszta lélekkel született, amivel a legelső ember, Ádám. Nagyon érdekes megfigyelnünk azt az aprólékoskodó következetességet, a mivel Jézusnak a szereplése az általános rendszerbe be van iktatva. Ha ez a Jézus rosszat cselekednék (rosz pedig mindaz, ami az isteni erővel ellenkezik), úgy bűnbeesvén, elveszítené üdvösségét s a második teremtés nem sikerülne. Ezért van az, hogy Jézus minden dolgában atyja parancsolatjára, vagyis a benne és általa működő isteni erőre hivatkozik. Már most Jézus bizonyos életévében öntudatára ébred küldetésének, ezért magára vállalja az emberiség összes bűnét s a reárótt büntetéseket. Tehette, mert éppen e célból küldte őt Isten e földre. A többi ismeretes. Jézus élt, szenvedett és meghalt. A kiszenvedéssel Jézus szerepe elvégződött, a történeti ember befejezte munkáját, az anyag elvegyült a föld porával, melyből keletkezett; a benne működő erő pedig visszaszállott az őserőbe. Jézus után és Jézus óta újra üdvezülhet az emberiség. Ezért a nagy jótéteményért hálá-

sak kell, hogy legyünk, még pedig előbb Istennek, azután a történeti ember Jézusnak.

Ha már most kivesszük e magyarázatnak főbb állításait s összehasonlítjuk azokat Kálvin tételeivel, a következő különbség tünik ki: Kálvin a teremtésnek s az üdvezítésnek munkáját egyszerre Istennek és Krisztusnak tulajdonítja, Serveto csupán Istennek. Illetőleg: Kálvin rendszerének alapja a Krisztus, Serveto rendszerének alapja Isten. Kálvinnál a trinitásnak egyik személye a fontosabb, még pedig a Krisztus, aki a három egyenlő között nem az első. Serveto szintén elismeri a trinitást, de olyképpen, hogy a három egyenlő között Istennek juttatja az elsőséget. Ez az alapkülönbözés volt a további különbségek oka.

1567—1571 között Dávid Ferencék Serveto teológiáját fogadták el. Munkáik különböző tézisei mind erre utalnak. Maguk ugyan óvatosan kerülték a Servetora való utalást. Ismételten tiltakoztak Meliuséknak azon vádja[61] ellen, hogy ők a spanyol tudós követői volnának. Tiltakozásuknak az volt az oka, hogy nem akarták az eretnekség vádját — amely miatt Serveto megégettetett — magukra venni. De a tényen magán e tiltakozásuk mit sem változtat. Ime néhány kardinális állítás, amely a Servetoval való kapcsolatot igazolja:

»Nem kell a keresztyénnek csúfolkodni, noha az írás szólt az atyáról, fiuról és szent lélekről, de soha e háromból egyet nem csinál, sem az egyből hármat, hanem mindenkor választással szól a cselekedetek rendiben. Mi módon? Az atyát az istenségnek kútfejének mondja lenni. Nem mutat az atya kivül más istenséget, melybe az atya, fiu és szent lélek volna, hanem az atya Istent veti kútfőül. Minekünk pedig, úgymond 1. Korint. 8., egy Istenünk vagyon, *Deus Pater ex quo omnia et unus dominus Jesus Christus, per quem omnia.* Látod-e, minemű választást teszen. Krisztus urunk is pedig így szól: ego non sum solus, sed Pater mecum est. Joan. 8. Választást teszen az

[61] Meliusék 1567-ben ismételten utaltak Dávidéknak Serveto-féle tanítására. Lásd: *Kiss* Á.: A XVI. században tartott ref. zsinatok, stb. 460 s köv. lapokat.

írás az atyaisten között és az ő áldott szent fia között, nem zurja össze.[62]

E mondásban Kálvin ellenes és servetoi a cursiv betükkel szedett latin idézetnek megmagyarázása.[63] Megjegyzem azonban, hogy a magyar unitárizmus Dávid Ferenc halála után elvetette ezt a servetoi magyarázatot. Enyedi György már egészen másként magyarázta.[64]

Láttuk, hogy Serveto mégis Istennek nevezte Krisztust (Christus est deus). Ezt ávette Dávid is, mint az alábbi idézet mutatja:

»Akinek te fia vagy, atyád az te neked. Annak természetét viseled, aki tulajdon atyád teneked. Mint lehetsz idegen attól, hiszen nem csak nevét viseled annak. Az semmiképpen nem lehet, mert ha a Krisztus az atyaistennek fia (mint itt — Joan. 20. — ő maga mondja), bizony Istennek és örök életnek kell vallanod, ha átkozott nem akarsz lenni. *Sőt azt mondom, hogy valaki a Krisztust igaz Istennek nem vallja lenni, átkozott legyen.* Itt is nem az a kérdés, ha a Krisztus Isten avagy nem, hanem azt kérdjük, mi módon Isten? Ebben forog az üdvességnek sarka és ez igazságot nem egyebünnet kell venned, hanem a prófétákból, Krisztus urunktól és az apostolokról.«[65]

Krisztus — mondja továbbá Serveto — nem csupán Istentől való Isten (Deus de Deo), hanem maga is olyan

[62] *Dávid* F.: A prédikációknak első része. 109—110 lap.

[63] Kálvin a jelzett locust így magyarázza *(Inst. Chr.* lib. II. cap. XIV. 3): „Ne alio respectu peculiariter in Christi personam competit Domini nomen, nisi quatenus medium gradum statuit inter Deum et nos. Quo pertinet illud Pauli, Vnus deus ex quo omnia, et unus dominus, per quem omnia: nempe cui temporale imperium a patre mandatum est, donec facia ad faciem conspicua sit divina eius maiestas: cui ades nihil decedet, imperium Patri reddendo, u. longe clarior emineat. Nam et tunc desinet caput Christi esse Deus, quia Christi ipsius deitas ex seipsa fulgebit, quum adhuc velo quodam sit obtecta"

[64] *Enyedi* magyarázata a következő: „Más értelemmel mondatik az Atya oly Istennek, aki által mindenek és más értelemmel a Krisztus urunk, aki által vannak mindenek. Mert amavval azt jelenti az írás, hogy az Isten nem szükölködik semmi eszköz nélkül a munkálkodásban, az eszközök is azon Istentől vannak. Emebben a mondásban pedig jelenti, hogy a Jézus Medium, közbenjáró, ki által az Isten cselekedik és véghez viszen mindeneket, amelyek az idvességre valók". (i. m. 474 lap.) Krisztus e magyarázat szerint immár csak Megváltó.

[65] *Dávid* F.: A prédikációknak első része, 23 lap.

Isten, akitől más Istenek (de quo Deus alius procedat) létesültek (Christus est Deus, a quo dii alii procedunt et generantur). Ezek a más Istenek mi vagyunk, emberek. Servetonak e tanítása Ján. 1., 12., 13. alapszik. Dávid ezt is átvette s a következő érdekes formában magyarázta:

»Ha a Krisztusról szólasz, ki fogantatott szent lélektől és született szüz Máriától, kinek teljességéből példát vehetnél a kútfőről, melyből noha a viz kifoly, azon víz vagyon a folyamban is, mely a kútfőben: — azonképpen, hogy Krisztusban az istenség vagyon, mely az atyában, nem más Isten.«[66] »Az a sors, akit neked osztanak, hogy ugyan tied, te örökséged, te reád néz, te birtokodban vagyon, oszlásban jutott neked, mert akié az örökség, osztozótárs vagy avval. Az atya Istennek örököse a Krisztus, te pedig vér szerint való atyafia vagy, úgy gondolkodjál felőle atyámfia, keresztyén. Nagy volna a te méltóságod. Szinte olyan igen megadják a részt minekünk, mint az atya Isten megadta Krisztusnak, mert egy test és vér velünk.«[67]

Mindent összefoglalva: az első teremtéssel kapcsolatban Dávid Ferencék servetoi tanokat hirdettek.

E) *Krisztus.*

Láttuk, hogy Dávid Ferencék nem ugyanegy tant hirdettek a teremtésről Meliusékkal. Láttuk a fontosabb különbségeket is. Volt azonban egy tétel, amelyet mindketten elfogadtak: Krisztus istensége. Azt, hogy az első teremtéskor Krisztus létezett s hogy isteni lény volt, egyik fél sem tagadta. A különbség nagy általánosságban arra szorítkozott, hogy a kálvinisták a teremtésben való aktivitást, Serveto követői pedig a többé-kevésbé passzivitást tanították.

A lényegbe vágó s kiegyenlíthetetlen különbség a második teremtéshez kapcsolódik. Arra a kérdésre: vajjon mit csinált Krisztus a világ megteremtésétől kezdve egészen a Máriától való születésig? — a kálvinismus nem tudott választ adni. Gelei Katona, ki a magyar kálviniz-

[66] *Dávid* F.: A prédikációknak első része 24 lap.
[67] *Dávid F.:* A prédikációknak első része. 111. lap.

musnak legrendszeresebb írója és teológusa volt, e kérdésre így felelt: »Vaj ki sok titkok vagynak még csak a természetben is, amelyeket mi a mi kurta elménkkel el nem érünk, de azért ugyan elhisszük. Csak a magunk lelkének állatját, mivoltát, munkáit s tulajdonságit is soha mi voltaképen nem tudjuk, nemhogy az Istennek állatját, személyét és belső munkáit tudhatnók.«[68] E felfogás lehetett alapja a hitnek, amely megnyugszik az ismeretlenben; de nem lehetett thesise a kutató ész theologiájának. S ha a Servetoi felfogás nem is tudott erre a kérdésre pozitiv választ adni, azzal dokumentálta ellenkező gondolatát, hogy beiktatta theologiai rendszerébe a történeti Jézust.

Ez a történeti Jézus »minekünk született. Melynek igaz értelmét nem a mi természetünknek erejéből foghatjuk meg, hanem a hitnek ő ajándokával. Nem elég azért hinni, hogy a Messiás született, hanem szükség hinni, hogy teneked született, azaz igaz szívnek bizodalmával vegyed, hogy az ő halálának és feltámadásának általa az atya Istent teneked megengesztelte és mindenképen őnála kedvessé tett.«[69]

Érthetőbben magyarázza Jézust Dávid Ferenc a következőképpen:

»Miképen azért az Isten az ótestamentomban őmagának nevet nem vett a Krisztusról, hogy mondotta volna magát Krisztus atyjának lenni, hanem csak jövendőben és jövendőképen: azonképen a Krisztus, az Isten Fia akkoron valóban nem volt (mert még nem született vala). Az Isten sem ajánlotta valahol akkoron minekünk őtet jelenképen, sem parancsolt sohult minékünk, hogy őtet, az ő fiát, szeressük, avagy hogy őbenne higyjünk, őtet hallgassuk, tiszteljük etc. Hanem azután az újtestamentomban, midőn immár szűz Máriától a Názáretbeli Jézus született volna, és abban minden isteni igéretek megtökéllettek volna, akkoron megjelenté magát az egy őmagától való felséges Isten csodálatosképen a születés mellett az angyalok által. Annak utána a keresztelés mellett így kiált menyekből, mondván: Ez az én szerelmes fiam, etc. És úgy kívánja, hogy ezt az ő fiát, a názáreti Jézust meghallgassuk, őneki higyjünk, őtet tiszteljük etc.«[70]

[68] *Gelei Katona:* Titkok titka, 913 lap.

[69] *Dávid Ferenc:* A prédikációknak első része. 72 lap.

[70] *Dávid Ferenc:* Az egy őmagától való Istenről (1571). Aiij lap.

E nyilatkozatok szerint Dávid Ferencnek Christologiája kettős természetű volt. Egyfelől az elsődleges Krisztust ismerte el, másfelől a történeti Jézust. Nézzük e rendszert közelebbről.

Prédikációiban olvashatjuk e mondatot: »A kigyó az első embert elveszté, mondván, egyék a tiltott fa gyümölcséből s hasonlatos lesz Istenhez; s testi halált szerze neki s maradékinak.« Amikor e mondatot írta — 1569-ben —, Dávid még nem volt sociniánus. Ő azt hitte, hogy a halhatatlanná teremtett ember a bűnbeesés által testileg halandóvá lett. A sociniánizmusnak hivatalos könyve, a rakóvi káté szerint már az első ember is halandóúl teremtetett. Ez ellentét különben lényegtelen, mert következményeiben úgyis egyezett. Dávid is, mint majd később Socinus Faustus is, azt hitte, hogy a lélek halhatatlan. A bűnbeesés miatt Isten megharagudott az emberre s eképpen »két ellenséges párt« keletkezett. Pál apostol, ki e dolgokról szól, »a két pártot, melyek ellenségesek egymással, kétfelé állatja: az egy Istent egyfelől, az emberi nemzetet másfelől, (azok) közibe állatja immár a közbenjárót, a Jézus Krisztust«.[71] Istenhez — Pál apostol tanítása szerint — »mi semmiképen sem férhetünk, hanem csak ő általa«.[72] »Krisztus urunk arra taníl, hogy az ő nevében könyörögjünk az atyának; igéretet is ad, hogy valamit az ő nevében kérendünk, azt megadja az ő atyja minekünk.«[73]

Mivel tartozunk Krisztusnak e közbenjárásért? »*A Krisztust vallom imádandónak lenni*« — irja Dávid Ferenc *1571*-ben.[74] A kálvinisták is imádták Krisztust, azonban más okból. Mert »noha a közbenjárói tisztre nézve az Atya Istennek szolgájának mondatik, de azért egyenlő Isten ővéle állatjára nézve«.[75] Dávid sem vonta kétségbe Krisztus Istenségét. »Krisztus azért Isten, hogy az Atya őtet adta minekünk, hogy ő általa üdvözüljünk és az

[71] *Dávid Ferenc:* Az egy őmagától való. Diij lap.
[72] *Dávid Ferenc:* Az egy atya Istennek. Maij[2] lap.
[73] *Dávid Ferenc:* Az egy atya Istennek. AAaij lap.
[74] *Dávid Ferenc:* Az egy atya Istennek. BBbiij[2] (114-ik) lap.
[75] *Gelei Katona:* Titkok titka. 720 lap.

örök életet vegyük.«[76] »A Krisztusnak Istensége pedig az ő megszentelésében, elbocsátásában, az Atyának benne való cselekedetében és az Atyának Istenségének teljes voltában és annak erejében és hatalmában mutattatik meg.«[77] Mégis nagy különbség van a kálvinisták s Dávid nézete között Krisztus Istenségéről. Ezt a különbséget maga Dávid Ferenc ekép foglalta össze: »Nem Isten lett emberré, hanem az ember Jézus Krisztus helyeztetett, szenteltetett és rendeltetett Istenné és Istennek formája, képe és ábrázatja, hogy mi, emberek, ő általa az Istennek ábrázatja, képe és formája lehetünk, melyet mi az első természetebn elvesztettünk vala.[78] S hogy e nyilatkozat annál erősebb legyen, hozzáteszi: »Pál apostol (Róm. 14. és Filipp. 2.) bizonyítja, hogy az Atya Isten az ő Krisztusának adta azt a tisztséget, hogy őtet imádják és imádván és tisztelvén a Krisztust, imádjuk és tiszteljük az Atya Istent, ki azt kívánja mitőlünk, hogy az ő fiát becsüljük és imádjuk.[79]

Kálvinista felfogás szerint tehát »a Krisztus öröktől fogva azon Isten legyen, ki az Atya, azon egy isteni természetért; más legyen pedig a különböző tulajdonságért avagy személyért. Én pedig (t. i. Dávid Ferenc) azt vallom, hogy öröktől fogva Isten nem volt, hanem mikor fogantatott, született és az ő atyjának erejének általa csodákat tett és tanított, mondatott és megbizonyítatott Istennek lenni.«[80] Mindkét felfogással ellenkezett Stancaroé, ki azt tanította: »esztelenség, hogy Isten Istennél közbenjáró

[76] *Dávid F.:* Az egy atya Istennek. 33 lap.

[77] *Dávid F.:* Az egy atya Istennek. Pp lap.

[78] *Dávid F.:* Az egy atya Istennek. Rr[3] lap.

[79] *Dávid F.:* Az egy atya Istennek. BBb.[2] lap. „Ezt rendeli Joh. 5:14. Hebr. 1." I. m. BBbij[2] lap. *A prédikációknak első része* 129 lapján a következőket írta *Dávid F.:* „Ime érted, miesoda Krisztusod vagyon. Vedd eszedbe a káromlók beszédét; nem akarnak írást magyarázni, hanem csak azt kiáltják reánk, hogy tagadjuk a Krisztus istenségét . . . De Isten a te Krisztusod' mert a szentelő lélek lakozik benne. Eláltatják a szegénységet, hogy tagadjuk az istenséget Krisztusban. Ha megakarod Istenedet ismerni, tekints Krisztusra, kiben minden gazdagságát megtalálhatod, mert a láthatatlan Istennek látható tüköre."

[80] *Dávid F.:* Az egy atya Istennek. Yy lap.

legyen. Ha Krisztus isteni természete szerinti közbenjáró, kérdés, kinél jár közben? S ha ez mégis igaz, akkor az Atyánál az Istenségben kisebb.« Szerinte »Krisztus az emberi nemnek megváltója és közbenjárója ugyan, de nem mindkét, t. i. isteni és emberi, hanem csak emberi természet szerint. S ezt Pál apostolnak ezen szavai bizonyítják: egy a közbenjáró Isten és emberek között, az ember Jézus Krisztus.«

Dávid Ferencnek e christológiája a maga teljességében — mint már említettem — nem egyezik a később sociniánus néven ismeretessé lett hitrendszerrel. Bár sok elem közös bennük, lényeges különbséget is találunk s ez a következő: Dávid szerint Krisztusnak egy személyben két természete van: emberi és isteni. Socinus Faustusék ezt tagadták; szerintük Krisztusnak csak egy lényege van s ez emberi, az istenség csak minősége.[81] E két nézetnek érintkező, egyszersmind közös kiindulópontja: Jézus fogantatása.

A kálvini theológia szerint Krisztus »egy az Atyával nemcsak akarattal és egyező értelemmel, hanem hatalommal, erővel, sőt állattal és természetével is.«[82] Ennélfogva »istensége szerint nem teremtett, öröktől fogva volt kezdet nélkül; testére nézve teremtmény, mert a Krisztus teste a Szentlélektől alkottatott a szűz méhében«.[83] Dávid is azt tanítja, hogy Krisztus «az istennek lelke által fogantatott.[84] Ugyanilyen értelemben nyilatkozott a rakóvi káté is. A «szeplőtlen fogantatásról» való vélemények tehát megegyeznek.

Ám a szeplőtlen fogantatásról való tan Krisztus istenségének dogmája mellett nem állhat meg. Először azért, mert Krisztus Istennek erejétől fogantatott, így Krisztus időbeli lény, mert van kezdete (hiszen «fogantatott») és léte alárendelt (mert a szentlélektől fogantatott): Isten tehát semmiképen nem lehet. Másodszor azért, mert a

[81] *Socinus Faustus:* Bibliotheca Fratrum Polonorum. I. köt. 654 l.

[82] *Gelei Katona:* Titkok titka. 849, 851 lapok.

[83] *Melius:* A debreceni hitvallás. *Kiss* Áron: A XVI. századi ref. zsinatok. 86 l.

[84] *Dávid F.:* Az egy atya Istennek. Ppiij lap.

szeplőtlen fogantatás által az «egyállatú Isten» «három személyre oszlott». Azonban a tökéletes Isten az ő mindenható ereje nélkül nem lehet el, az ő «lelke» istenségének lényeges tulajdona, következőleg a szentlélek nem külön Isten.[85] Eképen a háromság kettősségre apad. Maga Dávid Ferenc tényleg észrevette ez ellenmondásokat, mert ezt írja: «Sokkal inkább pedig elálmélkodom az ellenkező félnek méltatlan vádlásán, hogy két egyenetlen Istent tanítok; holott ez óráiglan mind azzal kárhoztatnak, hogy csak az egy atya Istent vallom és hogy tagadom mind a Krisztust, mind pedig a szent lelket Istennek lenni. Hát semmiképen két Istent nem vallhatok, mert az egy nem kettő; ha pedig kettőt vallok, egyet nem vallhatok, mert a kettő nem egy.»[86] Ha ismerjük e nyilatkozatát s azt összehasonlítjuk a Krisztus istenségét bizonyító fönntebb ismertetett érveivel, okvetlenül észre kell vennünk azt, hogy Dávid Ferencnek 1565—1571 között a hitrendszere nem volt végleg kialakulva. Sok s lényeges tételnél ingadozik. Ingadozását egyéb tételei is bizonyítják. Ime: «Az atya Isten dicsőségének gazdasága a Krisztusnak igaz istensége,»[87] — amit így kell érteni, hogy Krisztus «nem az atya Istennek állatjából, hanem az ő lelkének ereje által Dávid magvából született»[88] s «Istennek lelkével megkenéséért mondatik Istennek.»[89] Azonban ez okoskodását

[85] Megtartva Melius és Dávid kedves hasonlatát: a napnak *állatja* és világosságot sugárzó *ereje* összesen nem két nap, hanem csak egy. *Dávid:* Az egy atya Istennek 34 lap és Qq lap.

[86] *Dávid F.:* Az egy atya Isfennek. (:)iij lap.

[87] *Dávid F.:* Az egy atya Istennek. (:)iiij[2] lap.

[88] *Dávid F.:* Az egy atya Istennek. Ppij[2] lap.

[89] *Dávid F.:* Az egy atya Istennek. Ppiij lap. E mondással kapcsolatban idézem *Dávid* Ferencnek *Az egy atya Istenről* c. könyve BBbiij[2]—CCc lapokat, hol félre nem érthető módon magyarázza meg Krisztusnak istenségét: „A jámbor Károli Péter igen csodálkozik rajtam — írja Dávid —, hogy a Krisztust nem vallom az első világnak teremtőjének lenni, mindazonáltal vallom imádandónak lenni. És kívánja, hogy az Istennek igéjéből megbizonyítsam, hogy az első világnak teremtője ne legyen, mindazonáltal imádandó Isten legyen. *(Felelet.)* Semmi könnyebb, mint azt bizonyítani. Filipp 2. A Krisztus Istent, ki önmagát megalázta és szolgai ábrázatot felvévén, magaviselésében és hasonlatosságában találtatott, mint egy ember és engedelmes lett mind a keresztfának haláláiglan. Ezért ezt az Isten felmagasztalta és oly

saját maga rontja le, írván: «Eképen a hívek is, kik részesülnek az Isteni természettel és kik születnek az Istentől avagy az Istennek lelkét veszik, egy Isten volnának az atya Istennel.»[90] A szent lélekről meg épen azt vallja: arról, hogy a szentlelket «egyenlőképen kellene imádnunk az atyával és a fiúval, sem parancsolatunk, sem pedig példánk nincsen az Istennek könyvében.»[91] Miért Isten hát a Krisztus, ha a szentlélek ereje nem teszi azzá? «Az ő atyjának benne való lakásáért.»[92] Később ugyancsak ő maga írja: «A hivekben lakik az Isten.»[93] Sőt azt

névvel ajándékozta meg, mely minden nevek felette vagyon, hogy mindenektől imádtassék és minden nyelv ő felőle vallást tegyen. Vallja nyilván Károli Péter, hogy az Atya Isten legyen, menynek földnek teremtője, ki a Krisztusi (ki azért Isten, hogy Istennek formájában vagyon) felmagasztalta és nevet adott ő nekie és akarja, hogy őtet imádják és ő (nem amaz egy őmagától való láthatatlan, szenvedhetlen Pápának fia, ki senkitől semmit sem vött) Isten legyen. Nyílván meg kell Károli Péternek engedeni, hogy a Krisztus Isten, ki amaz Istennek formájában volt és szolgai ábrázatot vött fel, megalázta önnenmagát, megholt, felmagasztaltatott és nevet vött, hogy minden térd őnekie meghajoljon; hogy ez más legyen attól, aki őnekie ezeket adta és hogy Isten legyen ez. Pál apostól ezokáért nyilván tanítja, hogy az Atya Isten imádtatik és tiszteltetik úgy, mint őmagától való Isten; a fiú pedig úgy, mint kinek az atya mindezeket adta.

Tudom, hogy Károli Péter nem tagadja, hogy más legyen az atya attól aki az atya első szülötte. És más legyen, aki béhozattatott, attól, aki őtet behozta a földnek kerekségére. Aki behozattatott avagy született: velünk való Isten; nem menynek földnek teremtője, hanem annak az ő fia. Imádtatik pedig az Atya Isten, menynek földnek teremtője, melyet Károli Péter minden ő pápás kalandossával vallnak.. Imádtatik pedig az Istennek első szülötte, a velünk való Isten is. Melyből nyilván vagyon, hogy egyik imádtatik, ki teremtő Isten; másik pedig, ki nem menynek földnek teremtője."

Dávid Ferencnek e nyilatkozata minden kétséget kizárólag igazolja, hogy ő 1571-ben, tehát abban az évben, amelyben az unitárius vallás és egyház törvényesíttetett, Krisztust Istennek és imádandónak vallotta. „Hogy azokáért a szent írásnak igazsága megmaradhasson, — írja — vallom, hogy imádnunk kell az egy teremtő Istent, az Atyát, miképen őbenne hinnünk is kell. De tagadom, hogy azért az ember Jézus Krisztusban ne kelljen hinnünk és őtet imádnunk." (i. m. ugyanott.)

[90] *Dávid F.:* Az egy atya Istennek. (:)iiij lap.
[91] *Dávid F.:* Az egy atya Istennek. AAaij lap.
[92] *Dávid F.:* Az egy atya Istennek. Ppiij lap.
[93] *Dávid F.:* Az egy atya Istennek. 90 lap.

is kimondja, hogy mindnyájan «Istennek fiai vagyunk a hitnek általa».[94]

F) *A megváltás.*

Ha végig tekintünk Dávid Ferencnek Krisztusról való tanításán, azt látjuk, hogy Krisztus élettörténetéből ránézve a kezdet volt a fontosabb. Köteteken keresztül magyarázta Istenségét, fogantatását, születését, mindenekfölött pedig azt, hogy nem volt egyenlő az Atyával. Az ő christologiájának vezérgondolata épen az, hogy Krisztus nem tagja «a rétes háromságnak», minthogy *háromság-egység* nincsen. Azonban a bizonyításban majdnem mind csak olyan argumentumokat idéz, amelyek Krisztus eredetéről tájékoztatnak. S noha azt vallja, hogy az ő hite minden-

[94] *Dávid F.*: Az egy atya Istennek. Xxiij lap. Fontosnak tartom megjegyezni már itt azt — a részletes kifejtést későbbre tartva fönn —, hogy a XVI. századi unitárius mozgalmaknak legérdekesebb alakja, az unitárius theologiának Dávid Ferenc mellett legképzettebb tudósa Basilius István volt. Ha Dávidot Lutherhez hasonlítjuk, úgy Basilius méltán tekinthető Melanchtonnak.

Ez a Basilius István 1568-ban, tehát 3 évvel azelőtt, hogy Dávid még mindig Krisztus Istenségét hirdeti, illetőleg az unitárius vallás törvényesítése előtt már oly szabadelvűen nyilatkozik, hogy Dávidot jóval megelőzi. Ime, miként foglalja össze Jézus Krisztusról az igaz tudományt 1568-ban: „Az apostoli credonak rövid magyarázatja“ c. könyve Miij lapján: „Tehát mindennyi sok mondásokból vedd eszedbe, hogy valaki az egy megfeszült Jézus Krisztus kivül más Krisztust hirdet, az az ebben lakozott, a ki nem szenvedett, mert szenvedhetetlen. sőt ugyan láthatatlan is: — az ilyen ember az üdvösségnek más fundamentumát veti, melyet Isten nem vetett volt, és más evangeliumot hirdet, mely különböz az apostolokétól és más lelket ad, nem azt, melyet a Krisztus ajándékozott nekünk. Effélék pedig azok, a kik testbe való Krisztus előtt és a kivül hirdetnek más örökké való fiu Istent, ki Istennel egyenlő és második személy az istenségben, és megtestesedett a szűznek méhében idő szerint. Emellett kik ismét azt hirdetik, hogy szentlélek Isten vagyon, ki egyenlő az atyával és fiuval és harmadik személy az istenségben, ki nem bennünk lakik, hanem menyben űl és ott imádtatik egyenlőképen az atyával és fiuval, mely dolgokról sehol egy cseppet nem emlékezik az Istennek könyve, a szent Biblia.“ Ez a magyarázat bár 1568-bó való, inkább 1579 körülre illenék.

Basilius a következő szavakkal végzi a sorait: „Legyen vége valaha a tévelygésnek a keresztyén nép közt és nyissák meg immár szemeiket a Krisztus juhai a hamis tudománynak megesmerésére.“

ben Krisztus tanításain fundáltatott, valamint, hogy csak az üdvezül, aki e keresztény tanításokat igazaknak hiszi: — mégsem tér rá annak megmagyarázására, vajjon valójában miért is fűződik a megváltott emberiség üdvessége épen Krisztushoz s ha már hozzá van kapcsolva, vajjon mi módon történt ez a megváltás? Az üdvezülés fogalma — ugylátszik — nem igen foglalkoztatta Dávid Ferencet. Végig vizsgáltam összes könyveit, de a következő magyarázatnál részletesebbre sehol nem akadtam: «Isten azért adta minekünk Krisztust, hogy ő általa üdvezüljünk és az örök életet vegyük.»[95] E mondat a bibliából való s ebben a formájában is érthető. Azonban a socinianizmus rengeteg sok kérdést fűzött ez egy kijelentéshez, amelyek közül egy sem található meg Dávid könyveiben. Socinus Faustus 1578-ban «De Jesu Christo servatore» címmel 427 lapra (8⁰) terjedő tanúlmányt készített Jacobus Covetus párisi pap íratának megcáfolására s ebben a könyvben — amely kéziratban előbb is el volt terjesztve, de nyomtatásban csak 1594-ben jelent meg — következő okoskodás található: Tény az, hogy Krisz[tus] keresztre feszíttetett. Az már most a kérdés: miért [kel]lett szörnyű halált halnia?[96] A feleiet kettős. Lehet, [hog]y áldát akart adni ez által az emberiségnek arra, [hog]y szörnyű bűnhödés árán lehet megszabadulni a bűn[től]. Ezt akarta, csakugyan nehéz helyzetbe hozta a [em]beriséget, mert nagy kérdés, vajjon találtatik-e [va]laki, aki a jövő élet boldogságáért ily rettenetes [ha]lált volna hajlandó elszenvedni. Lehet azonban a megváltás nem példa akart lenni, hanem ki[en]gesztelő együttérző szenvedésnek, melyre nekünk a [bű]nök miatt van szükségünk. De ha ez a helyes [vo]lt, akkor mi lesz azokkal az emberi fogalmak [sze]rint jó, de halandó életű halandókkal, akiknek e földi életben [sok] keserű szenvedésben? Socinus — mint látjuk — [nem] kétséseket akasztott a megváltás tanára. Pedig e [kér]dés egészen lényegtelenek a továbbiakhoz képest.

[96] *Socinus* Faustus: De Jesu Christo servatore (1594). 80 lap. „Christus cur tam dira pati voluerit“ című fejezet.

A további okoskodás alapja három tény: az ember bűnbeesett, Krisztus keresztre feszíttetett s Isten megbocsátotta az emberiség bűneit. A római, lutheránus és kálvinista egyház tanításai szerint e három tény összefügg s helyes értelme a következő: Krisztus meghalt a bűnös emberiségért, Isten pedig Krisztus haláláért megbocsátotta az emberiség bűneit. Socinus azt tanította,[97] hogy e három ténynek ilyen összefüggése logikai képtelenség.

Szerinte az első ember bűnbeesése előtt már halandó volt,[98] Ádám meghalt volna akkor is, ha nem vétkezik.[99] Amiből következik, hogy a halálnak a bűnbeeséshez tulajdonképen alig lehet köze. Az a halál, amely a bűnös-

Amiből következik, hogy a halálnak a bűnbeeséshez tulajdonképen alig lehet köze. Az a halál, amely a bűnösséggel s illetőleg a megváltással függ össze, nem a testi, hanem a lelki halál. Más szóval: a megváltásnak csak úgy van értelme, ha hozzáfűzzük a feltámadás és örökélet-tanát. A testi halál fogalma mindössze csak annyiban módosúl, hogy a bűnbeesés előtt természetes, annak utána ellenben szükségszerű lett.[100] Ennek a halandóvá teremtett

[97] Socinus theologiája legrövidebben s szerfölött áttekinthető formában *„Praelectiones Theologicae Fausti Socini Senensis"* címmel 1609-ben jelent meg Rakowban.

[98] Socinus Baselben vitába elegyedett Pucciussal, ki az ő tételeit 10 pontban cáfolta meg. Erre Socinus rövid írásban válaszolt. Puccius replikája után Socinus terjedelmes iratot készített (1577—78-ban), mely később: *„De statu primi hominis ante lapsum disputatio"* címmel a Hieronym. Moscorovius előszavával jelent meg. A könyv tartalma: Responsio ad decem argumenta Pucci, scripta Basileae 11 Junii a. 1577; Defensionis horum argumentorum copiosa refutatio, scripta Tiguri die 27 Januarii a. 1578 und cum Dedicatione H. M. facta Principi Mauritio Landgravio Hassiae a. 1610, Cal. Martii, edita a. 1610.

[99] *Socinus:* De statu primi hominis, 262 lap: „Per peccatum enim ipsam mortem in mundum intrasse non eam vim habet, ut si homo non peccasset, mors in mundo exstitura non fuisset, sed tantummodo ut peccati occasione quadam et Adami lapsu praecedente mortem humanum genus contraxerit, quamvis alioquin eam nihilominus subiturum fuisset."

[100] Id, quod in priore naturale tantum erat, necessarium est factum. Praell. theol. (B. F. P. I. köt.) 564 lap.

embernek szabadakarata volt.[101] Az így megteremtett embert Isten e világba helyezte s hagyta, hadd cselekedjék legjobb belátása szerint. Hogy jó-e avagy rossz, amit cselekszik, azzal e földön Isten nem törődik, arról majd az örök élet birságánál lesz szó. Socinus rendszere itt merészen íveli által a keresztény hit örvényeit. Fejtegetéseiben minduntalan arra a gondolatra tér vissza: minő alapon fog dönteni fölöttünk ez a birság; vajjon mi lesz védelmünkre s mi ellenünk? A többi magyarázatok megnyugodtak Krisztus megváltói küldetésében; Socinus kiméletlenül darabokra tördeli azt.[102] Először általánosságban kifogásol. Ugylátszik — úgymond — Isten üzletszerűleg, váltságdíjért bocsát meg nekünk. Jó. Hanem akkor Krisztus került bajba, mert magára véve az emberiség bűneit, bűnös lett. Ha bűnös, úgy föl nem támadhatott soha; vagy ha igen, akkor nincs szükség az ő önfeláldozására. Érthetetlen előtte az is, miként lehetett Krisztus — kit mások Istennek tartottak — bűnös. Mind a két kifogásnál jóval erősebb az, hogy ez önfeláldozás által megszünt Isten igazságos, irgalmas és liberális lenni. Avagy miként lehet s kell értelmezni azt a tényt, hogy Isten, az örök igazság, megtűri, sőt jóváhagyja, hogy a bűnösökért egy ártatlan szenvedjen? Kérdés az is: vajjon Krisztus csak a megholtakért áldozta-e fel magát, vagy pedig minden eljövendő emberiség bűnét magára vette?

Nem szükség tovább folytatnom Socinus könyvének s kifogásainak ismertetését. Ennyiből is meglátszik, hogy más természetű, mint Dávid Ferenc okoskodása. Dávid a megváltás tanával soha részletesen nem foglalkozott; annak sok ellentmondását nem vizsgálta, hanem elfogadta a hagyományokat úgy, amint azokat készen találta. Ez volt az oka aztán annak, hogy ez időbeli hitrendszeréből épen a gyakorlati vonatkozás — ma úgy mondanók: *az erkölcstani rész* hiányzott.

[101] Conclusum est similiter, hominem non minus post lapsum, quam ante liberum arbitrium habuisse. *Praell. theol.* 82 lap.

[102] Az alábbiakban nem idézem Socinus munkáit, minthogy nem a mondatok hasonlóságával, hanem az okoskodás természetével akarom bizonyítani azt, hogy Dávid Ferencnek ez idétt semmi köze nem volt a socinianizmushoz.

A megváltással kapcsolatban Dávid Ferenc egyetlen kérdést vet fel, mely az angyalok bűnbecsését említi. »Ha mi — írta —, kik nem vétkeztünk Ádámmal, Ádámmal egyetemben bűnösök vagyunk, miért ne tulajdonittathatnék az első angyaloknak eseti ezeknek és miképen mi nekünk és a mi első atyánknak az ő vétkek tulajdoníttatik.»[103] E kérdés kétségtelenül jogos lehet, mert az angyalok «a Krisztusnak tökéletességéhez nem hasonlók és az írás nyilván mondja, hogy az Isten előtt nincsenek vétek nélkül.[104] Hogy mennyire nem Socinus Faustusnak módszere szerint[105] vizsgálódott Dávid, azt a következő mondatai bizonyítják: «Nem szól az írás arról, — írja — mikor és mint teremtettenek az angyalok és mi módon estenek el, mert nem szükség azt nekünk tudnunk, ami hasznunkra nincsen.»[106] «Ha szinte a módját nem értjük, miképen lett az angyaloknak Istennel való megbékéltetések, elégedjünk azzal meg, hogy a Hebr. 9. ez adatik előnkbe, hogy a mennyeiek is megtisztíttatának a Krisztus vérének általa.»[107]

G) *A keresztelésről.*

A XVI. század unitárius theológusait a bibliában való nagy jártasság jellemzi. Ismerik s csodás emlékezéssel idézik annak minden részét. Csak említeni kellett valamely bibliai fogalmat s ők végnélkül sorolták fel azokat a szentírásbeli helyeket, ahol e fogalomról szó volt. Készültség dolgában felülmulhatatlanok. Azonban e *törvényszövegismeretük* nem társult egyszersmind kellő vallásos invencióval. Hogy a vallástudománynak problémái volnának s hogy e problémákból hitrendszert kellene (mert lehet) fölépíteni, arra 1571-ig egyetlen unitárius reformátor sem gondolt. Mind az a gyűlölködés, amely a magyar irodalomnak első nagyszabású polemiáját előidézte, tulajdonképpen oly elvi ellentétek miatt keletkezett, amely

[103–104] *Dávid Ferenc.*: Rövid útmutatás Eiij$_2$ lap.

[105] E kérdéssel *Socinus* Faustus is foglalkozott 1578-ban *(De Jesu Christo servatore* 60—61 lap.)

[106] *Dávid F.*: A prédikációknak első része. T$_2$ lap.

[107] *Dávid F.*: Rövid útmutatás. Eiij$_2$ lap.

elveknek gyakorlati jelentősége felől egyik fél sem volt tisztában. Elfogadták szent könyvül a bibliát s hitték annak csalhatatlan igazságát, de egyikük sem vizsgálta, hogy vajjon a bibliai tanítások hogyan viszonylanak a mindennapi élethez. Valóban, alig lehet ma elképzelnünk, mit találtak a magyar protestáns kor hittudósai *szépnek* a hitben. Vajjon mi volt szerintük jellemfejlesztő, lélekmemesítő?

A gyakorlati vonatkozásból Dávid Ferenc csupán egyet említ, a keresztelést. Azonban ennek tárgyalásában sem igyekszik mélységre. Nem a keresztelés jelentését vizsgálja, hanem azon bibliai helyeket sorolja föl, ahol e fogalomról szó van. Bár ez idézetei sem más természetüek a többi argumentumnál, észre lehet vennünk, hogy általuk Dávid újítani akart kora szertartásán. A pápa — írja — »kirekesztette az igaz keresztséget, mellyel megkeresztelik vala a megtérteket, kik igaz hitből és annak nyilván való vallásából kivánják vala a keresztséget. És a gyermekcséknek bűvös-bájos keresztségét szörzé és parancsolá helyébe.[108] A gyermek megkeresztelését tehát a pápaság intézményének tartotta s tiltakozott ellene.[109]

Tiltakozását[110] sok egyéb mellett főleg azzal okolta,

[108] *Dávid* Ferenc: Az egyőmagától való. 63 lap.

[109] Dávidnak e tanítása ellen Melius 1567-ben ismételten tiltakozott. Tiltakozásából (*Kiss* Á. : A XVI. században tartott ref. zsinatok. „Debreceni zsinat" címen) Dávidék állítása így vonható ki: (i. m. 558—559. l.) „Akik hisznek, azt kell keresztelni, Marc. 16. Joan 5. 16. A kicsinyek nem hisznek, mert nem hallhatnak, hát nem kell megkeresztelni." „Christus és az apostolok, Cornelius és sok pogányból lett keresztyének, a szerecsen hopmester is, nagykorukban keresztelkedtek meg. Hát most is nagy korukban kell megkeresztelkedni." „Csak a nagyok hihetnek, térhetnek, halhatnak, újulhatnak. tanulhatnak, nem a kicsinyek." E tételeket Melius a debreceni zsinaton ismételten cáfolta. 1567. augusztus havában „A háromságról" címen könyvet is adott ki, mely szintén bőven szól Dávidéknak e tana ellen. (i. m. 598. l.)

[110] *Dávid* Ferenc a gyermekkeresztelés elleni tiltakozását legrészletesebben 1569-ben fejtette ki „De regno Christi" c. könyve függelékében a „Tractatus de paedobaptismo" fejezetben. A 37 argumentumból, melyet tiltakozásul felsorol, mint fontosabbat, idézem a következőket:

2. Mandatum est, ut prius doceamus, postea baptisemus, prius ergo docendi infantes, antequam baptisentur: Ite docete omnes gentes, baptizantes. Math. 28.

hogy az apostol tanítása szerint: »elmenvén, tanítsatok mindeneket, megkeresztelvén őket.«[111] Minthogy pedig csecsemő gyermeket nem lehet tanítani, el kell hagyni a kis-

4. Reprobi non sunt baptisandi, multi ex infantibus sunt reprobi, ergo abstinendum, ne profanetur sacramentum per nostram ignorantiam.

5. Qui non credit, a baptismo arcendus est. Infantes non credunt, ergo. Si creditis, licet. Acto 8. Deut. 1. nec sciunt malum, nec bonum.

6. Cogi homines ad paedobaptismum, est sacramento plus tribuere, quam par sit, et papae opinionem stabilire, qui docet, neminem posse absque baptismo salvari. Ergo non properandum praecipitanter.

9. Si infantes necessario baptisandi sunt, ergo et communicandi, par enim ratio est, ut ostendit vetustas, quae eiusmodi inanes lotiones et coenas pueris obtrudere coacta fuit.

10. Non datur baptismus absque poenitentia. Infantes poenitare nesciunt. Ergo. Ioannis 2. Actorum 2. Baptisebantur nempe a Ioanne Baptista confitentes peccata sua. Marci 1.

14. Coena domini externam confessionem postulat, ergo et baptismus. Interroges, cur infantes a coena arcentur et iisdem argumentis probabis eosdem a baptismo arcendos esse. Quid enim aliud est baptismus, quam de sua fide publica contestatio et hominis signaculum. Vide Actorum 16. de Lydio.

15. Christi symbola ad ipsios commemorationem et praedicationem sunt ordinata. Infantes horum nihil facere possunt. Ergo.

16. Fides ex audita, auditus verbum Dei. Si dixeris, infantes fidem habere, novam novae fidei revelationem in illis demonstrabis: quod ex Dei verbo probare magnam poteris.

17. Christus annorum triginta baptisatur et nobis exemplo sunt quotquot. Apostoli baptisantur, qui de infantibus nullam mentionem unquam fecerunt.

20. Novi testamenti sacramenta sunt spiritualia, infantes tot carnales.

22. Qui accedit ad sacramenta, probare seipsum debet, infantes non possunt. Ergo.

23. Qui Christianus fieri vult, exuere veterem hominem, induto novo debet et nova fieri creatura. Hoc facere non possunt infantes. Ergo.

25. Illi vere fratres dicuntur, qui ex eodem pocula bibere possunt, infantes non possunt.

26. Qui sacramentorum externam partem tantum sumit, nihil sumit. Infantes aqua sola tinguntur, cum careant ratione. Ergo.

34. Baptismus, qui a prophetis figuratus est, nihil ad infantes pertinet. Ergo. Ezechielis 36. Zachariae 13.

37. Adultos caecos, mutos et surdos nemo unquam baptisare audebit, tanto minus infantes, qui nec ambulare, nec comedere, nec audire, aut loqui possunt.

(Idézett mű, KK—KKii$_2$[2], 275—281. lap.)

[114] Euntes docete gentes, baptisantes eos.

dedkeresztelést is s helyette a felnőtteken kell e szvid Fevégrehajtani, még pedig a harmincadik életévben.inek szertartás formájáról a következőket jegyezte föl: »Röviden azért ezt vallom: keresztelni Atyának, Fiunak és Szentléleknek nevében, — nem a szentháromság Istennek nevében, sem az egy állatú és háromszemélyű Istennek nevében keresztelni, hanem vallást tenni, hogy az atya minden jó ajándokoknak első és igaz kútfeje, Jak. 1. A Krisztusnak pedig nevében, mert a Krisztus által vagyon megengesztelésünk az atya-Istennel és ő általa adatnak minekünk Istennek minden javai; sem találtatik más név az ég alatt, melyben kelljen üdvözülnünk, hanem csak a Krisztus neve, sem más hit, mert hivén a Krisztusban, hiszünk az atya Istenben, látván a Krisztust, látjuk az atyát, Joan. 6.14. Ez a Krisztusban való hit és tisztelet a mennyei atyának hitére és tiszteletére viszen. A szent léleknek pedig nevében kereszteltetünk, mert mindnyájan, kik igazán kereszteltettünk, a Krisztusban öltözünk és a szent léleknek ajándokát vesszük. Luk. 24. Act. 1:2. Vallom azért ez igéknek folyásából, hogy ha valaki igaz keresztséget akar felvenni, hogy megismerje és higyje, hogy az atya Istentől adattatik, főképpen ez a jó önekie és hogy ő igazitja őtet és minden bünеit eltörli, csak önmagáért. Ezeket pedig cselekedi az atya Isten az ő fiában és fiának általa, melyben bölcsességének és hozzánk való jótéteményének drága kincseit mi belénk önti, hogy e világnak megölettessünk és csak önekie választott szolgái legyünk, ő tőle csináltatván és formáltatván. Ezs. 44. Szükség, mondom, hogy vallja és megismerje, hogy Istennek jóvaival állhatatosan nem részesülhet, hanem ha megesmeri, hogy az Isten az ő lelkének általa az ő lelkének szemeit megvilágositja, hogy ezeket a jókat az ő szivében megérezze és az ő belső emberében valóban megújuljon, szükség megismerni.«[113]

A keresztelésről való ezen tan nem volt tulajdonképpen a Dávidé, mert ő is Servetoból kölcsönözte. Ha az ember összehasonlítja Dávid könyveit Servetoéval s filo-

[112] *Dávid* Ferenc: De regno Christi: Mysterium magnum est, triginta annorum Christus baptismum accepit, exemplum nobis dans, ac nos ita docens, non ut trigesimum expectemus annum, sed idoneum Christum confitendi tempus.“ (QQ^2_2 lap.)

[113] Dávid Ferenc: A prédikációknak első része: Exix lap.

hogy a tartást
minc[112] A
csg-

41

megállapítja a kölcsönvételt, úgy ta-
o Christianisminek nem csupán szel-
tte át, hanem a szövegét is. Ime pld.
er primus. De regno Antichristi liber
pontosan összehasonlítva Servetonak
mi-jával. A baloldali számok jelölik
yeknek szövege szószerint megtalál-
könyvében a jobb hasábban látható

Dávid (De regno Christi.)	*Serveto* (Restit. Christ.)
21—31 oldal	307—313 oldal
32—43 „	314—321 „
44—59 „	288—297 „
60—64 „	297—301 „
65—71 „	303—307 „
72—81 „	321—326 „
81—96 „	327—336 „
97—105 „	349—354 „
106—110 „	337—339 „
111—114 „	340—341 „
115—122 „	342—346 „
123—126 „	346—349 „
127—141 „	470—478 „
149—177 „	393—410 „
178—216 „	446—469 „
216—224 „	478—483 „
225—235 „	664—670 „
241—247 „	525—528 „
247—252 „	532—534 „
252—263 „	535—542 „
263—268 „	546—549 „
268 „	552 „
268—275 „	560—564 „
279 lapon a 24-ik tétel	565 (nona ratio)
280 „ „ 27 „ „	567 (decima octava r.)
„ „ „ 28 „ „	570 (1. tétel)
„ „ „ 29 „ „	„ (4. „)
„ „ „ 30 „ „	571 (13. „)
„ „ „ 31 „ „	570 (5. „)
„ „ „ 32 „ „	571 (10. „)
„ „ „ 33 „ „	571—572 (14—23, 25. tétel)
„ „ „ 34 „ „	572—573 (25. második szakasz)
318—322 lap	573—575 lap
323—325 „	411—412 „
326—329 „	414—416 „
329—341 „	439—446 „

E statisztikai kimutatás azt jelenti, hogy Dávid Ferenc 1569-ben a Serveto-féle Restitutio Christianismi-nek több mint fele részét annyira saját gondolatainak vallotta, hogy betűhű szöveg szerint átvette könyvébe.[114]

Más szavakkal e kimutatásnak dogmatörténeti értéke a következő megállapítás: az erdélyi antitrinitárizmus 1569-ben (s 1571-ben is) Servetonak tanait vallotta magáénak.

H) *A szent lélek.*

A szentlélekről Dávid Ferenc idején háromféle tan volt közkeletű. Egyik volt a kálvinistáké. Eszerint a szentlélek egyenlő Isten az atyával és a Fiuval s mi őt imádni tartozunk. Ezt tanította Melius is.[115] A másik Serveto tana, mely alig-alig különbözött Kálvinnak éppen idézett gondolatától. Serveto szerint a szentlélek az atyával és a fiuval egyenlőkép osztozik az istenségen; a teremtésben közvetlen része volt, mert Krisztus ő általa végezte a teremtést s bennünk Krisztus ma is ő általa munkál.[116] Az a különbség e két gondolat között, hogy Kálvin imádandónak vallotta a lelket, Serveto nem. E véleményekkel szemben állott Statorius Péter tanítása, ki Blandratával való előzetes discussio után 1561 nov. 19-én a pincowi zsinaton a következő állítását vitatta: a szent lélek nem Isten, hanem csak Istennek ereje, ajándéka, mellyel a benne bizókat megajándékozza.[117] E gondolatot Socinus Faustus

[114] (Hasonlóképen szerkesztette Melius is legfontosabb egyházszervező munkáit.)

Megjegyzem, hogy az 1568-ban megjelent „Literae convocatoriae ad synodum Thordanum" Bij lapjától végig levő „Argumenta quibus paedobaptismus impetitur" betűhűen egyezik a „De regno Christi liber" 275—281. lapjával s mint a fönti kimutatás igazolja, Servetoból volt átvéve. Ez a tény azért nevezetes, mert általa bizonyossá lett, hogy az 1568-iki tordai zsinaton Serveto tanain vitatkoztak.

[115] *Kiss* Á.: A XVI. században tartott ref. zsinatok. 531—535. lap.

[116] *Serveto:* Restit. Christ. 273. l.: „Spiritus ipse Christi, qui erat Deus» dicitur in resurrectione innovatus et ob novam incorruptibilis halitus creaturam, quam inse substantialiter continet spiritus Christi sanctus."

[117] Stanislaus *Lubieniecius:* Historia reformationis Polonicae. 1685. 209. l.: „Spiritum sanctum personam, haud quaquam. sed virtutem et donum esse Dei."

tovább fejlette s az ő megfogalmazása szerint került a rakowi kátéba. Ennek a sociniánus szentlélektannak főbb állításai a következők: a szent lélek nem Isten, nem tagja — a nem létező — háromságnak, mindenekfölött pedig nem személy, mert ha az volna, a biblia nem vallhatná róla azt, hogy »mértékfölött betöltetik« (Ján. 3:34.). Ellenben igenis Istennek ereje, amely vagy látható alakban jelenik meg, mint egykor Jézus tanítványainak; vagy pedig láthatatlan. Ez utóbbi formájában lehet objektiv és szubjektiv. Objektiv formájában annyit jelent, mint: evangelium, amelyet Isten az ő lelkének ereje által közölt; szubjektive pedig az örök üdvösségnek bizonyossága, mely minden hivő keresztény lelkében él.

Nézzük, mit tanít erről Dávid Ferenc?

»Az ige: lélek — mind a három nyelvben, tudniillik a zsidóban, görögben és deákban, melyben az Istennek könyve megíratott, bőségesb értelemmel vétetik, hogy nem mint a magyar nyelvben, mert ennek folyása szerint mi az igét — lélek — értjük az emberben okoskodó fő részéről, nem az Istennek hatható erejéről és hatalmasságáról. Nem szükség pedig oly vélekedésben lennünk, hogy miképpen mi testből és lélekből alkottattunk össze, hogy azonképpen az Isten az ő állatjából és lelkéből alkottatott volna össze, mert őmaga az atya Isten lélek és mondattatik, hogy minekünk az ő lelkét adja, mikor az ő lelki erejét mivelünk és a kegyelmét mivelünk közli.«

»Legelőször azért az ige (lélek) a szentírásban vétetteték szélért, mely szél a látható égnek mozgása, minden ingó állatokat megmondhatatlan és megfoghatatlan képpen indítván és mozgatván. Hasonlíttatik ezokáért az Istennek megfoghatatlan ereje a szélhez némineműi egyenlőségért, mert miképpen a szél láthatatlan és megfoghatatlan ingadozás, mindeneket minden megtartozás nélkül mozdítván, azonképpen az Isten megfoghatatlan és láthatatlanképpen az ő hatalmának általa azoknak szivöket felindítja, kiket ő magának választ.«

»Nemcsak e külső látható égnek indítása és mozgása mondattatik léleknek avagy szélnek, hanem minden élő állatoknak belső indítása és élete léleknek avagy szélnek igéjével mondattatik ki. Innét vagyon, hogy minden teremtett állatokban szüntelen való légzés és fuvallás vagyon. *Ez az élet avagy lélegzés kü-*

lönböz az okos lélektől, mely az emberekben vagyon, mert az az élet és lélegzés az oktalan barmokban is találtatik és a vérben helyheztetik, amaz pedig csak az okos emberekre és angyalokra.«

»Miképpen azért a szél e világnak lelkének neveztetik és a mi életünknek mozgását és indulatját az írás léleknek avagy lélegzetnek nevezi, azonképen az Isten avagy a szélnek hasonlatosságával, avagy a mi életünknek belső mozgatásából vett ábrázattal önnön magát és az ő cselekedetit akarja előnkbe terjeszteni, mert az Isten önnön maga lélek és minden életnek, lételnek és mozgásnak oka.«

»Harmadszor azért a szélnek avagy a léleknek az ő igéje a szent írásban vétettetik az erőért, melyet az Isten osztogat minden teremtő állatnak, melyben akarja, hogy legyenek és éljenek. Második rendi és módja, mikor sajátképpen az embereknek nemcsak életet ad, hanem az életnek ékesítésére bölcsességet és tudományt, mellyel mostani üdőben is sokan megajándékoztatnak a pogányok között bölcs filozófusok és poéták. Harmadik rendi és módja az Istennek lelkének velünk való közlése és részesülése imez, melyben nem csak megeleveníti és táplálja az embert és külső bölcsességgel megajándékozza, hanem ugyan természetét megtisztítja, megújítja és újonnan szüli az örök életre.[118]

Ez idézetnek gondolatmenete annyira meglepően újszerű Dávidnak megszokott okoskodásához képest, hogy hajlandók volnánk azt gondolni, miszerint valóban új teoriával is van dolgunk. Ugy tünik fel, mintha a szentlélekről való dogmának természetes, vagyis a természet megfigyelésén alapuló új magyarázata volna ez. E magyarázat tényleg az is, csak éppen az a nagy kár benne, hogy nem Dávidnak eredeti gondolata, hanem a Servetoé. Ezúttal nem szószerint vett át a Restitutio Christianismiből. Ezt már csak azért sem tehette, mert a Restitutionak az a passusa, amelyről éppen szó van, XVI. századi magyar tudományosságunkkal merőben ellenkezett, vagy legalább is nem tartozott ahhoz. S hogy bár csak egyszer említve, de mégis megtaláljuk Dávid könyvében, mutatja azt, hogy ő (Dávid Ferenc) nem csupán alkalomszerűen

[118] *Dávid* Ferenc: A prédikációknak első része. „A szent lélekről való prédikáció" 169—171. lapon.

kölcsönzött Servetoból, hanem 1571-ig ki nem épített hitrendszerének alapvetését teljességgel Serveto nyomán végezte.

Serveto a szentlélekről való magyarázatát a szélről, a mozgásról s illetőleg a vérkeringésről való elmélettel kapcsolta össze. Hasonlítsuk a fenntí idézetben ritkított betűkkel szedett mondatot az alábbi idézethez s megtaláljuk a kölcsönvétel igazolását:

»Ut vero totam animae et spiritus rationem habeas, lector, divinam hic philosophiam adiungam, quam facile intelliges, si in anatome fueris exercitatus. Dicitur in nobis ex trium superiorum elementorum substantia esse spiritus triplex: naturalis, vitalis et animalis. Vare non sunt tres, sed denuo spiritus distineti. Vitalis est spiritus, qui per anastomoses ab arteriis communicatur venis, in quibus dicitur naturalis. Primus ergo est sanguis, cuius sedes est in hepate et corporis venis. Secundus est spiritus vitalis, cuius sedes est in corde et corporis arteriis. Tertius est spiritus animalis, quasi lucis radius, cuius sedes est in cerebro et corporis nervis. In his omnibus est unius spiritus et lucis Dei energia. Quod a corde communicetur hepati spiritus ille naturalis, docet hominis formatio ab utero. Nam arteria mittitur iunctae venae per ipsius foetus umbilicum: itidemque in nobis postea semper iunguntur arteria et vena. In cor est prius, quam in hepar, a Deo inspirata Adae anima et abes hepati communicata. Per inspirationem in os et nares, est vere inducta anima: inspiratio autem ad cor tendit. Cor est primum vivens, fons caloris in medio corpore. Ab hepate sumit liquorem vitae, quasi materiam et eum vice versa vivificat: sicut aquae liquor superioribus elementis materiam suppeditat, et ab eis, iuncta luce, ad vegetandum vivificatur. Ex hepatis sanguine est animae materia, per elaborationem mirabilem, quam nunc audies. *Hinc dicitur anima esse in sanguine et anima ipsa est sanguis, sive sanguineus spiritus. Non dicitur anima principialiter esse in parietibus cordis, aut in corpore ipso cerebri, aut hepatis, sed in sanguine*«[119]

A szentlélekről való tanítással bezárult Dávidnak is, miként Servetonak is gondolatköre. Azokról a nagy prob-

[119] *Serveto:* Restitutio Christianismi. 169—170. lap.

lémákról, amelyeket a protestantizmus hozott elő, Servetonak soha, Dávidnak 1571-ig nem volt tudomása. Ők a hitnek elméleti részével foglalkoztak csupán. Gyakorlati jelentőségü tételük a keresztelésen kivül egy sem volt.

Látva azt az egyoldalúan elméleti irodalmat, melyet Dávid Ferencék produkáltak, önkénytelenül az a sejtés merül fel, hogy azzal csupán a később unitáriusnak elnevezett *hit*-et igyekeztek előkészíteni, nem egyszersmind az egyházat is. Melius például a Dávid Ferenccel való szakitás után (1567) legelsőbben egyházát szervezte s első irodalmi munkája egyházszervező irat volt. Vajjon gondolt-e effélére Dávid Ferenc? Nem tudom. Egyházszervező előmunkálatainak nyomára nem tudtam ráakadni.

I) *A Serveto-hitü antitrinitárizmus törvényesítése.*

Azon tanokról, amelyeket eddig ismertettem, az erdélyországi három nemzet és magyarországi urak és nemesek az 1571. jan. 6—14-iki marosvásárhelyi országgyülés elé a következő törvényjavaslatot terjesztették:

»Miért hogy Krisztus urunk parancsolja, hogy előszer az Isten országát és annak igazságát keressük, az Isten igéjének prédikálása és hallgatása felől végeztetett, hogy amint ennek előtte is felséged országaival elvégezte, hogy az Isten igéje mindenütt szabadon prédikáltassék, a confessióért senki meg ne bántassék, se prédikátor, se hallgatóki de ha valamely minister criminalis excessusban találtatik, *azt a superintendens megitélhesse*, minden functiójától priválhassa, azután az országból kiüzettessék.«[120]

E javaslat nyomban törvényerőre emelkedett. E törvény értelmében Dávid Ferenc az új hitnek első törvényes püspöke volt, kinek főpásztori hatalmát az országgyülés aképpen határozta meg, hogy: papjait saját itélete alapján szolgálatból elbocsáthatta s az ő javaslatának meghallgatása után az ilyen pap az országgyülés által akár számüze-

[120] *Szilágyi* S.: Erd. országgyül. Eml. II. 374. lap. Eredetije a brassói városi levéltárban. A továbbiak helyes értelmezése végett szükségesnek tartom hangsúlyozni, hogy a biráló ténykedést az országgyülés egyedül a superintendensre bizza, ki nem volt köteles saját meggyőződésén kivül senkire hallgatni.

tésbe is volt küldhető. Ellenben a papválasztás továbbra is érvényben maradt s ennek korlátozására, vagy éppen megváltoztatására Dávid Ferenc senki által nem hatalmaztatott fel. Az új egyház közigazgatását egyedül a püspök végezte. Konzistoriumra azért nem volt szüksége, mert hatásköre kizárólag a lelkiekre, a hitre szorítkozott. A papokat nem az egyház fizette, hanem az egyházközségek, illetőleg a patronusok, következőleg a püspök jogköre semmi világi érdekre nem terjedt ki. A dogmatanitás főfelügyeleti kötelessége volt rábizva csupán. Ennélfogva az elbocsátási jogot is úgy kell értelmezni, hogy az inkriminált papot kiközösíthette hitfelei közül, hogy azonban az ilyen kriminális excessusban talált pap tovább ne fungálhasson, ahhoz a fenntartó hatóság (egyházközség vagy patronus) hozzájárulása szükségeltetett. Ez a rendszer nagyban módosítja a püspöki hivatalról való mai fogalmunkat. Fizetése után a püspök a kolozsvári egyházközség első funkcionárius lelkésze. Szükség szerint szabadon hivhat össze zsinatot. A hittételek tanításában észlelt törvényellenességekről közvetlenül az országgyűléshez terjeszthette észrevételeit és javaslatait. Minthogy a kolozsvári iskola egyszersmind papnevelő intézet is volt, a püspök annak főfelügyelője vala. A papszentelés joga is őt illette. Egyebekben közte s paptársai között nem volt semmi különbség.

Igen természetes, hogy e kezdetleges állapot azonnal módosult, mihelyt János Zsigmond halálával a patronátusi rendszernek ez az *elsődleges* formája megváltozott s a papot centrálisan szervezett egyházközségek fizették. Báthory István, ki a haladásban rendet s a fejlődésben mérsékletet kivánt, fejedelemmé választásakor törvényesnek és jogosnak ismerte el Dávid Ferenc egyházát.[121] Az

[121] Az unitárius felekezetnek és egyháznak különböző időben más neve volt. *Simén* Domokos eként foglalta össze a név historiáját: „Az *unitárius* név felvételének oka ez volt. Midőn Dávid Ferenc és Melius s az ő homodoxusai disputáltak együtt, Melius gyakran e szavakkal végezte argumentumait: *Ergo Deus est trinitarius.* S minthogy Melius és homodoxusai sokat harcoltak a háromság mellett, a háromságos Isten érdekében, innen trinitáriusoknak nevezték. Szemben azokkal, akik az Isten egyszerű egységét védel-

1571-ben meglevő állapot ellen nem tett semmi kifogást. A marosvásárhelyi országgyűlés végzését nemcsak Dávid egyházára, hanem saját magára is kötelezőnek ismerte el. Jól jegyezzük meg ezt a tényt. A marosvásárhelyi országgyűlés megengedte, hogy »Istennek igéje mindenütt szabadon prédikáltassék«, azonban hozzáfüzte, hogy e *szabadságnak mérője a superintendens egyéni hite* s ha valaki attól eltér, büntetésül számüzettethetik. Tehát a szabadságnak az országgyűlés maga jelölt határt. Abban nem lehet semmi kétségünk, hogy e végzés meghozatalakor a superintendens hite elnevezésben mindenki — a fejedelem is — azon hitet értette, amely Dávid Ferenc könyveiben volt magyarázva. Ezt vette alapul Báthory István is s csak a marosvásárhelyi országgyűlés szellemében járt el, amidőn az 1572. máj. 25—29-iki tordai országgyűlésen a rendeknek alábbi előterjesztését[122] országos törvénynek nyilvánította:

> »Ami a religió dolgát nézi: a minemű végezés a megholt fejedelem őfelsége idejében volt, hogy senkinek akkori végezés szerint bántása ne legyen a religióban, végeztük országul, hogy azon állapotban és erejében maradjon, hol pedig valakik a végezés kivül a religióban valamit innoválnának, amint őnagysága előnkbe adja, hogy affélék volnának, őnagysága Dávid Ferencet és a (lutheranus) superintendenst hivassa hozzá, értse meg tőlük, *ha efféle innovatorok különb vallásban vannak az ő vallásoktól*, kiben voltanak a megholt urunk idejében. *Ha különb és új do-*

mezték s akiket azért *unitárius*oknak vagy (Approb. Const. Pars I., Tit. 1., Art. 2.) *antitrinitárius*oknak neveztek. Ezeket az Albana disputatio után 1568-ban a vásárhelyi gyűlésben (*Haner*: Hist. eccl. 287. lap) mindjárt a vita után, minthogy Istent személyben is, lényegben is egynek vallották, *unitárius vallás* név alatt confirmálták. Már *Lampe* (Hist. eccl. reform. 246. lap) szerint a nagyváradi zsinat 1569-ben így nevezi a miénket: „Consensus Ministrorum in Hungaria Orthodoxorum *contra unitarios Transylvanos.*“ Igy írja Lampe (224. lap), hogy Dávid Ferenc a nagyváradi zsinatot összehivó levelében is unitárius püspöknek írja magát 1569-ben: „Epistola convocatoria Fr. Davidis Concionatoris Claudiopolitani et ministrorum *Unitariorum* in Transylvania superattendenti.“ *Simén* D.: Jegyzetek az unitárius vallás történetéhez. Kézirat a kolozsvári unit. koll. könyvtárában. 7—8. lapokon.

[122] *Szilágyi* Sándor: Erd. orsz. gyűl. eml. II. köt. 528 l. Eredetije az Erd. Muz. Levéltárában grót Mikó Imre gyüjteményében.

lognak vallásában találtatnak, őnagysága excommunicáltassa, mely excommunitioval ha ők nem gondolnak, őnagyságának authoritása legyen efféléknek megbüntetésére az ő érdemek szerint.«

E végzésben expressis verbis megvan, hogy Dávid Ferenc egyháza hittételeinek mértéke magának Dávidnak egyéni hite, még pedig ennek a hitnek is az a formája, amely János Zsigmond idejében törvényesittetett.

Láttuk, hogy Dávid Ferencnek a hitrendszere nem épült ki egészen, hogy az nagy mértékben hiányos volt. Láttuk, hogy a hitnek éppen gyakorlati vonatkozásairól nem nyilatkozott. E hiány, János Zsigmond alatt nem volt érezhető. A szertartásokból annyit vettek át elődeiktől, amennyi szükségesnek látszott; mikor aztán belátták, hogy a kölcsönvétel nem felel meg újabb gondolatjuknak, elhagyták azt s újat kezdtek. A hit és egyházi világnak e fokozatos kiépülése a dolgoknak természetes rendje volt. Ha tehát a marosvásárhelyi országgyűlés el is ismerte őket konkrét egyháznak, tulajdonképpen csak a váz, azaz a *szabad igehirdetés* volt törvényesítve. E vázat ezután kellett volna kitölteni.

A dolgoknak e »természetes« rendjében rejlett Dávid Ferencnek szomorú végzete.

3. A tiszta unitárizmus.

A) *Báthory István idejében. (1571—1575.)*

Egyháztörténeteink azt tanítják, hogy az 1571 január 6—14-iki marosvásárhelyi országgyűlés után János Zsigmond nem foglalkozott többé unitárius hittételekkel, hanem elkezdett betegeskedni s márc. 14-én meghalt. Ennek az állításnak első része téves. A marosvásárhelyi országgyűlés után Gyulafehérváron volt még egy hitvita.[123]

[123] Erről a gyulafehérvári harmadik hitvitáról — *disputatio tertia albana* — történetíróink nem emlékeznek meg, holott a *Kénosi—Uzoni*-féle *Hist. eccl. Unit.* I. köt. (Kolozsvári unit koll. könyvt. 1005. sz. kézirata) 574—594. lapján „*De disputatione quadam publica seculo XVI. habita Albae Juliae*“ cimen részletesen elmondja annak történetét.

Kénosi (mert a *Hist. eccl. Unit.* I. kötetét ő írta) leirását így kezdi: „Hujus disputationis exemplar quia non ubique prostat, decerpere non negli-

E vitatkozáson jelen volt János Zsigmond is. Ez alkalommal került Erdélyben — Stancaro után — először szóba az az állítás, hogy Krisztus nem Isten, mert Isten csak egyetlenegy van, a patrotheos. Hat thesisben állította ezt Paruta Miklós s Sommer János ugyanannyi corollariumban bizonyította.[124] Hunyadi Demeter Parutának thesiseit, Cracerus Lukács Sommernek corollariumait támadta, majd Blandrata szólalt föl, de az előterjesztést nem támogatta. Maga Dávid Ferenc sem volt megnyerhető ennek az új állításnak. Jellemző nyilatkozata, melyet a vitának végén mondott: Ha volna valaki, aki az előadott állítás ellen bibliai argumentumot tudna, adná elő, ha ezt tenni nem tudnák, *aperto verbo Dei, quod unus et solus Deus, qui Patrotheus dicitur, aperiant caput.*

A gyulafehérvári zsinatnak egyelőre nem lett folytatása. János Zsigmondnak március 14-én bekövetkezett

gam" (574. l.) Az 592. lapon ez olvasható: „... in exemplari, ex quo haec sunt scripta et excerpta." E nyilatkozatok alapján bizonyos, hogy tényleg volt disputáció Gyulafehérváron s e disputatiónak volt leirása, amelyet Kénosi ismert, de az ő idejében igen ritkának tartott, ezért is közölte a legfontosabb passusokat egész terjedelemben.

Kénosi azonban nem az eredeti jegyzőkönyvet használta, amelyet Palaeologus készített, hanem annak úgy 30 évvel később Lisznyai Gyárfás kolozsvári unitárius prédikátor által készített másolatát, — miként ezt maga Kénosi tudatja a következőkben: „Descriptor hujus disputationis (unde haec sunt excerpta), fuit Gervasius Lisznyai, pastor ecclesiae Claudiopolitanae unitariorum; qui cum ageret (ut ipse scribit) illic ministrum, niendo in aedibus Stephani Conradi in platea Monostoriana interiori descripsit disputationem." (575. l.)

Lisznyainak eredeti kéziratát ma a kolozsvári unit. koll. könyvtárának 966. sz. kéziratos kötete őrzi 1—83. lapon.

[124] *Paruta* első thesise ez volt: „Deus unus est secundum individuum; quod si deus unus secundum individuum non esset, unus Deus secundum scripturae veritatem dici non posset." Erre *Sommer* corollariuma: „In rebus omnibus et nt naturae et sunt individua; sicut autem natura non est sine. individuis, ita nullum individuum est, quod suam non habeat naturam. Quam obrem sicut si quis inter unum hominem et plures homines ponere vellet distinctione, ea non esset naturae distinctio, cum omnia individua hominis unam habeant naturam, sed individi duorum. Ita cum ponitur inter unum deum Izraelis et plures Deos gentium discrimen, illud non ad numerum essentiarum (cum plures essentiae divinae non sint in diis) sed ad numerum individuorum accipiendum est; quo deus pater unum est, fuit et erit individuum: dii autem aliorum sunt, fuerunt et erunt plura individua.

halála, majd pedig a május 25-iki fejedelemválasztás a közfigyelmet sokkal sürgetőbb kérdések felé irányítá. Azonban ősszel újra hozzáláttak a vitatkozásokhoz. Dávid Ferenc 1571 szept. 20-ra Marosvásárhelyre zsinatra hivta össze papjait. Miként folyt le a zsinat, mit végeztek? — nem tudjuk,[125] de abból, hogy nov. 19-től dec. 1-ig tartó kolozsvári országgyűlés csak az oláh püspökökkel és papokkal szemben hozott innovatio-ellenes határozatot,[126] az unitáriusokkal szemben pedig nem, azt következtetjük, hogy Dávidék hitújító mozgalma az eddigi határokon nem ment tul. Ezt bizonyítja Dávidnak e napokban megjelent két könyve is.[127]

A következő 1572-ik évben előbb Paruta Miklós, majd Sommer János volt a hitújító-pártnak vezére.

Paruta legfőbb állítása az említett patrotheos volt, mely szerint Isten lényegileg egyetlenegy,[128] amiből az következik, hogy sem a trinitas, sem Krisztusnak istensége nem igazság. Socinus Faustus Entropius ellen írván, rátért Parutának erre az állítására s azt nem találta teljesen kifogástalannak.[129] Másik tana a gyermekek kereszt-

[125] A zsinathivó levelet *Kénosi—Uzoni*: Hist. Eccl. (szkeresztúri pld.) I. köt. 240. l. alapján kivonatban közölte *Jakab* Elek: Dávid Ferenc Emléke 200. lap. A zsinat thesiseiről szó van *Kénosi:* De typographiis c. műve 182—184-ik lapján.

[126] Közölve *Szilágyi:* Erd. orsz. gyűl. Eml. II. 507. l.

[127] *Az egyőmagától való* és *Az egy atya Istennek.*

[128] A gyulafehérvári említett hitvitán előadott ötödik thesise ez volt: „An non longe differt essentia dei ab existente deo, quum essentia, si vere ac proprie loquamur, non sit ipse deus, sed ipsius dei attributum? Essentiae enim vox nihil vivum intelligensve significat, non magis quam naturae, vel divinitatis, sed cuiusque rei statum et dispositionem. Et quemadmodum non dicimus naturam et divinitatem esse deum, sic neque esentiam. Recte possumus unam divinam essentiam dicere. Sicut unus est deus existens. Sed unum esse deum essentiam, nequaquam. Hoc enim esset non solum confundere prorsus statum rei cum ipsa re; sed etiam aliud loqui, quam scriptura." Socinus Faustus e thesist (*Adversus Eutropium*, Racoviae, 1618 43. lap) így magyarázta: Ex his Parutae verbis apertissimum est, ab ipso essentiae dei nomen non rejici; ac praeterea, quid illud sit, quod ipse negat, in scripturis sanctis dici aut contineri. Nempe essentiam esse deum, vel unum esse deum essentiam; non autem ipsum dei essentiae nomen."

[129] Kifogásaiból ime pár mondat (i. m. 43. lap): „Nec sane unquam in citatis ab assertionum scriptore locis vel adversariis objicit, essentiae dei

telésére vonatkozott. Budzinius *Commentarii rerum ad historiam Socinian. spectantium* c. kéziratos művében — Kénosi-Uzoni bizonysága szerint[130] — följegyezte, hogy Paruta a gyermekek megkeresztelését nem az üdvösségre való tekintettel, hanem az egyház érdekében tartotta szükségesnek.[131]

Parutát nevezetes hely illeti meg a dogmatörténetben. Ő fiatal korában tagja volt a velencei tudós társaságnak (collegia Vicentina), amely 1540 körül először hirdetett antitrinitárius tanokat Itáliában. Ismerőse s barátja volt Blandratának még abból az időből, vitázott Socinus Laeliussal és Gentilissel. Ezek közül Gentilis volt rá legnagyobb hatással, tőle tanulta el a patrotheos elméletét.[132]

vocabulum in scriptura non legi, vel quod non legatur, affirmat. Sed finge, nos ante animadversiones nostras essentiae vocabulum, cum de deo est sermo, plane rejicere solitos fuisse; numquid postea in verbis istis ipsarum animadversionum ab adversario reprehensis omnino illud admittimus? Non videtur. Sunt enim verba ista revera ex adversariorum persona, non autem ex nostra a nobis dicta. Recitamus enim ibi simpliciter adversariorum sententiam et nihil interim asserimus. Ex quo praeterea intelligi potest, non esse, cur ex loco isto nobis quisquam objiciat, dei essentiam esse simplicissimam." Etc.

[130] *Kénosi—Uzoni:* Hist. Eccl. Unit. (a kolozsvári unit. főgimn. pld.) I. köt. 471. lap.

[131] „Paruta de baptismi ceremonia scripserat epistolam ad Stanislaum Lutomirscium superintendentem minoris Poloniae A. 1574 (quo tempore adhuc in vivis fuisse in Transylvania, ex eo constat), qua in ceremonia baptismi Parutae sententiam hanc fuisse Budzinius refert: baptisandos esse ad ecclesiam accedentes ob evitanda pericula propter ceremoniam, non inquirendo, an haec rebaptisatio sit necessaria ad consequendam salutem?" *Kénosi—Uzoni* i. m.

[132] Paruta egyik legismeretlenebb antitrinitárius, kinek szereplése még nem tisztázott. Gentilissel való ismeretsége történeti tény; hitelveik rokonsága azonnal szembeötlik, ha Parutának föntebbi nyilatkozatait összehasonlítjuk Gentilisnek kijelentéseivel. *Trechsel* („Die protestantischen Antitrinitarier vor Faustus Socin" II köt. XVI. számú melléklet) a berni könyvtár (ex apographo Bibliothecae Bernensis) kézirattárából (Mss. Cod. 122) a következő munnkákat tette közzé: „Valentini *Gentilis* Itali Domini Jesu Christi servi de uno Deo, de unius Dei vero filio et de Spiritu S. Paracleto Catholica ex Apostolica Confessio ad Ill. Dom. Simonem Wurstenbergerum Gaji Praefectum dignissimum" (i. m. 471—479. l.) és „Valentini *Gentilis* Itali piae et doctae in Symbolum Athanasii adnotationes" (i. m. 480—488. l.)

Sommer szakkészültség dolgában tultett Parután. Nemcsak humanista költő volt, ki Heraclidest és János Zsigmondot megénekelte, hanem mint theologus is kivált. Rá legnagyobb hatással Neuserus Ádám, ez a kálvinista, majd antitrinitárius elvei miatt Olevian, Zanchi és Ursinus által halálra üldözött német theologus volt, ki üldözői elől Konstantinápolyba szökött, hol részben meggyőződésből, részben hálából mohamedánná lett.[133] *Scopus septimi capitis ad Romanos* című munkáját, mely 1572-ben — s talán éppen Kolozsváron, mert alighanem erre hozta a Konstantinápolyba vezető útja — készült s Sommer művei közzé iktatva jelent meg 1585-ben Ingolstadiumban (Kolozsváron?), Sommer ismételten áttanulmányozta, a benne talált elveket magáévá tette. Neuserusnak legsajátosabb tana a test halandóságával szemben a lélek halhatatlansága volt.[134]

[133] Neuserről a szövegben található megjegyzéseken kívül olvashatni: *Bock:* Hist. Soc. I. 525. II., továbbá *Sudhoff:* Olevian und Ursin. Elberfeld, 1857. 339. l. *Bonnard:* Th. Eraste. Lausanne 1894.

Neuser életére vonatkoztatva írta *Alliugius* sokszor idézett mondását, mely egy könyvének is címe volt: „Calvinismus viam aperiat Arrianismo et Mahumetismo."

[134] *Bock:* Hist. Socin. I.r. 525—6. l. Neusernek a következő munkáit sorolja elő:

1. Epistola Selymo II. Turcarum Imperatori ante annum 1570 scripta.

2. Theses de persona Christi, quas Neuserus in carcere Arnbergensi circa finem anni 1570 concinnavit.

3. Epistola MSC. ad Illustr. Dn Bekesium, Johannis Sigismundi Transylvaniae Principis Legatum ad Maximilianum II. Imperatorem: scripta Heidelberga 1571.

4. Scopus VII. Capitis epist ad Romanos, scriptus 1572.

5. Epistola ad Steph. Gerlachium, legati Caesarei ad aulam Turcicam a Sacris, scripta 1572. Jul. 2.

Ezek közül én csak a 4.-et láttam s olvastam a *Tractatus aliquot Christianae religionis* c. könyv 82—100. lapján (Ingolstadium, 1583). Itt 18 pontban bizonyítja, hogy a test nem halhatatlan — miként Servéto után az antitrinitáriusok tanították, — csupán a lélek az. Az első argumentum ez:

I. Primum, si hoc caput 7 de homine novo seu regenito intellegitur, tum nulla est differentia inter hominem carnalem et spiritualem, inter hominem servientem cacupiscentiis et non servientem: sed est summa et maxima differentia. Ergo hoc caput de homine regenito intelligi non potest. Maiorem proba.

Az említett *Tractatus aliquot Christianae religionis* Sommernek nyolc teológiai dolgozatát[135] őrizte meg. Főbb állításai: tévednek azok, akik azt vallják, hogy a Jézus nem egyszersmind Krisztus is, igenis az és őt könyörgésünkben segítségül kell hívnunk, mert Isten a Krisztus nevének megdicsőítése végett hallgatja meg a kéréseket.[136] A bűnös ember kétféleképpen igazulhat meg: hit és jó cselekedetek által.[137] A kisgyermekek bűn nélkül szület-

Paulus dicit hunc hominem, cuius personam induit, esse carnalem et servire suis desideriis. Nullus autem carnalis est regenitus, sicut Christus testatur apud Joannem, ubi dicit. Quicquid natum est ex carne, caro est. Quicquid natum est ex spiritu, spiritus est, dicit enim hominem carnalem non posse videre regnum Dei.

[135] E nyolc műnek a címei a következők:

1. Confutatio obiectionum, quarum facta est mentio in fine epistolae, quam Theodosius Schimbergius libello J. Sommeri (Ref. scripti P. Caroli) praefixit.

2. De justificatione hominis coram Deo.

3. Theses de justificatione hominis exhibitae senioribus Thordae 19. sept. 1579.

4. Responsio seniorum exhibita Claudiopoli 29. sept. 1572. (Hogy e mű a Sommeré volna, nem látszik bizonyosnak.)

5. Confutatio responsionis praecedentis 5. oct. per J. Sommerum.

6. Declamatiuncula contra Praedestinationem Neotesicorum.

7. Declamatio contra Baptismum addultorum.

8. Theses de deo trino personis, uno in essentia ex ejus fundamentis desumptae.

[136] Ezeket az állításokat a Confutatio obtectionumból vettem: „Qui negat filium, neque patrem habet. Qui negat, scilicet ex gentibus, Jesum venientem in carne esse Christum, Antichristus est, quod de Hebraeo verum esse non potuit, siquidem is beneficio Mosis, qui Mediator veteris foederis fuit, factus est populus Dei. Etc." (5. l.) Ignorare Messiam et non in ipsius nomine vel per ipsum et fiducia ipsius invocare, etiamsi esset vere et accepte invocationis, quod non est, tamen non probaret Israelem deum verum non invocare. Aliud enim est verum Deum invocare et aliud verum Deum vere et accepte invocare. Hinc est, quod multi peccatores et hypocritae in populo Dei verum Deum invocarint, qui tamen ipsum non vere et accepte invocarint." „Et in nomine ipsius tamen vere orare verum Deum potest, quia sic docuit Jesus suos Apostolos, quatenus fuerunt Apostoli, non autem simpliciter membra populi, ut totus contextus convincit. Et orare in nomine ipsius patrem, est petere apostolum ut Deus exaudiat preces suas ad edenda miracula, ad glorificandum nom Jesu." (10. lap.)

[137] „Sicut apud homines non is tantum justificari dicitur, qui juste fecit et non peccavit, sed etiam is, cui omnia peccata sua condonantur, ac si fecisset

nek;[138] a bűn nem öröklődik.[139] Hibás a neoterianusoknak predesztinációs hite, mert ámbátor minden, ami e világon van, Istennek hatalma alatt áll,[140] mindazonáltal az erényes emberen semmiféle bűn nem fog;[141] nemkülönben a bűnöst Isten kegyelme nem szabadíthatja meg bűnétől, csupán saját igaz hite és jó cselekedete.[142] Mert az embernek akarata, elhatározása szabad.[143] A gyermekek megkeresztelését hibásnak, a biblia félremagyarázásának tartotta. Nekünk — írja[144] — nincsen előírt szertartásunk, éppen ezért a szentírás igaz útmutatásait követhetjük. A szentírás szerint a keresztség a megtisztulásnak jele.[145] Minthogy pedig a gyermek nem bir sza-

justitiam. Nec remittuntur tantum peccata verum etiam adduntur praemia justitiae debita: velut si quis homicidae donet vitam, et insuper illum recipiat in familiam et adoptet in haeredem. Ita quoque scriptura duos hos justificandi modos nobis proponit: unum per fidem secundum gratiam, quando condonantur hominibus peccata priora et imputatur justitia pro ipsorum persona et tota posteritate. Alterum ex operibus legis secundum debitum, cum bona hominum opera deus grata et accepta habet, ac illis testimonium perhibet, quod secundum legem sua sint facta," (*De justificatione hominis coram Deo*, 25. l.)

[138] „Infantibus scriptura nusquam peccatum ullum tribuit, nec punit lex dei ullum". (I. m. 40 l.)

[139] „Sicut medicus non gignit filium medicum, ita nec peccator gignit peccatorem, nam utrumque pendet ex adultorum delectu et voluntate, non datur a natura." (I. m. 42 l.) „Originalem peccatum monachorum fabulis relinquamus." (U. o.)

[140] „Omnia sunt in potestate dei, excepto timore ipsius." *Declamatiuncula* 100 l.)

[141] „Timorem Dei, a qua pendet humana salus, non esse in potestate Dei, sed hominis." (I. m. 104. l.)

[142] „Absit a nobis, ut cogitemus, quod Deo hac ratione adimatur sua potentia. Nam ut in hoc dicto, deus non potest „virgini corruptae virginitatem suam restituere, verissime hoc non fit, quia ipsius omnipotentia non pugnat cum ejus voluntate. Sic nec in illo religioso vetustatis dicto." (I. m. 140. l.)

[143] „Sic cum statim, postquam condidit hominem, ipsi in omnibus rebus reliquerit liberum arbitrium, ut abunde scriptura testatur, cum dicit, hominem conditum esse ad imaginem dei." (I. m. 104 l.)

[144] „Fidei autem nulla certa forma, qua justitiam consequamur, nunc nobis proponitur, cum nullum habeamus peculiari mandato instructum prophetam, sed ex illorum temporum historia id nobis accomodemus, quod agentibus poenitentiam deus esse velit propitius." (*Declamatio* 116. l.)

[145] „Baptismus fuit signum poenitentiae in remissionem peccatorum." (I. m. 120 l.)

bad elhatározásra képes tehetséggel, nem követhetvén el bűnt, meg sem tisztúlhat. Vannak, kik két keresztelést akarnának elrendelni,[146] ám ez is bibliaellenes. Leghelyesebb az ifjúságot 12—15 éves korában megkeresztelni, ebben a korban legalább tudni fogja, mi és miért történik vele.[147]

Istenről azt tanította, hogy egyetlen, égnek s földnek teremtője, minden jónak forrása, egyedűl láthatatlan, bölcs és halhatatlan.[148]

[146] „Qui Joannis baptismum ut inferiorem ad tempus saltem durare debuisse contendunt, ut Christi baptismus perfectior maneret perpetuo, illi parum scite, duos baptismos aquae ut diversos opponunt...“ (I. m. 121. l.)

[147] „Damnamus papam crudelitatis, quod puerperas immundas, hoc est, ut ipsi interpretantur, sub diaboli potestate positas judicarit, ac ob id infanti baptisando exorcismum adhibuerit, veluti a legione daemonum obsessus esset, ut quanto nos sumus saniores, si adolescentem annorum fortasse 12 aut 15 qui in Ecclesia natus, pie educatus est et deum timere didicit. Ethnicum judicamus, eo quod baptisatus nondum sit, quem si contingat mori, non dubitemus perventibus annumerare? (I. m. 125 l.)

[148] Annak bizonyítására, hogy Sommer egészen külön szempontok szerint vizsgálta Istent, az 53-ik jegyzettel való összevetés végett ide irom Istenről való argumentumait:

„Credimus in unum solum verum deum, creatorem coeli et terrae et omnium rerum, quae in his et extra haec continentur. Exo. 20., Deut. 4. 6, 27. 32., Psal. 94. 135., Eccl. 1., Mal. 2.. Act. 17. 1., Cor. 8., Ephes. 4. 1. Tim. 2. 1., Reg. 7. 2., Paral. 6., Job 9. 23., Psal. 71. 85. 87., Eccl. 18., Isa., 43. 44. 45, Joel 2., Mat. 4., Mar. 10., Luc, 5. 1, Tim. 6., Jere 10., Joan. 17. 1., Joan. 5.

Bonorum omnium ûnicus fons et autor. Jac. 1., Isa 4. 44. 45. 65. 66., Act. 17.

Solus bonus. Mat. 19., Mar. 10., Luc. 18.

Qui est pater ille, ex quo omnia et nos in illum. I. Cor. 8.

Pater omnium, qui super omnes et per omnia et in omnibus nobis. Ephes. 4.

Solus excelsissimus et altissimus. Psal. 91. 94.

Solus invisibilis, solus sapiens, solus immortalis. I. Tim.

Solus super omnia Deus. Ephes. 4.

Solus dominus. Jud. 1.

Solus sapiens et sapientiae administrator et adinventor. Rom. 16.

Solus justificationis nostrae scaturigo et pater luminum. Tit. 3. Etc.

E felsorolás az egésznek alig $^1/_4$ része.

(*Refutatio scripti P. Caroli*, 31 - 32. lap.) Itt említem meg, hogy Károlyi Péter könyvének e cáfolata Sommernek legterjedelmesebb theologiai munkája. Palaeologus kivonatot készített belőle: Refutatio per J. Petri Caroli libri

Krisztus Istennek fia, ki halála által megváltotta az emberiség bűneit. Minthogy fia Istennek, rangban atyja után következik, de azért ő is Isten,[149] amit úgy kell érteni, hogy Krisztus is úr[150] és segitségül hivandó.[151]

Ezek közül az állítások közül a legtöbb ellenkezett Dávid Ferencnek és hiveinek hitével, ezért az unitárius esperesek 1572. évi szept. 19-én Tordára összegyűltek Sommer nehány tézisének megvitatása végett.[152] Sommer 29 pontba foglalta állításait.[153] A vita lefolyását nem ismerjük. Az esperesek szept. 29-én Kolozsváron fogalmazták meg responsiójukat 23 pontban.[154] E responsióban ismételten ellenemondottak a tézisekne; leglényegesebb

summa" címmel. E kivonatot Lisznyai Gyárfás másolatában 1617. jan. 21-ből a kolozsvári unit. főgimn. könyvtárának 966. sz. kéziratos kötetéből (85—140. lap) tanulmányoztam s hasonlítottam Sommer munkájához.

[149] „Hunc non legimus aut invisibilem, aut aeternum vocari, neque super omnia deum, neque eum ex quo omnia, neque a se ipso deum aliquando fuisse, sed deum esse a deo patre, cui quidem patri et tum, cum in humanis esset, obediens et subjectus erat et post consumationem seculi subjicietur." (I. m. 33. l.)

[150] „Nihil itaque aliud est esse deum, quam dominum." (I. m. 52. l.)

[151] „Invocare nomen Christi esse nihil aliud, quam profiteri, quod Jesus sit Christus et non erubescere nomen ejus. Sic super fideles dicitur invocatum nomen Christi, quia illi Jesum profitentur esse Christum et dominum suum. Sic super Jerusalem dicitur invocatum esse nomen Dei, pro: dicta est civitas Dei." (I. m. 93. l.)

Melanchton erről a következőleg írt: Ego me refero ad illas scripturae voces, quae jubent *invocare* Christum, quod est, ei honorem divinitatis tribuere et plenum consolationis est." (*Corpus Reformatorum* 2, 63, old. 21, 353 l.)

Pótlólag írom ide, hogy *Kénosi*: Bibliotheca Scriptorum Trans. Unitariorum c. kéziratos műve (Unit. koll. könyvt. 58. II. 5. jegyű eredeti kézirat Kolozsváron) 7-ik lapján Blandrata művei közé írja a következőt: „Quaestiones omini Georgii Blandratae, numero 22, cum responsione Joannis Sommeri. Pirnensis M. S." Én e kéziratot nem láttam. Valószinűleg a szóban levő állításokat birálta benne Blandrata.

[152] A szóban levő *Tractatus* stb. c. könyv negyedik részének címe: *Theses de justificatione hominis coram Deo exhibitae senioribus Thordae 19 Septembris 1572.*" Hogy e thesisek csakugyan Sommernek a munkája, azt a rákövetkező *Responsio* és *Confutatio* igazolja.

[153] I. m. 48—58. lap.

[154] I. m. 59—63. lap. *„Responsio seniorum exhibita Claudiopoli 29 Septembris A. 1572."*

ellenmondásnak az a passzus látszik, amelyben az unitárius seniorok a praedestináció tanait Sommerrel szemben magukénak vallják.[155] Sommer nem késett válaszával s október 5-én *Confutatio* cimmel kéziratban nyilvánosságra bocsátotta. E confutatióban méltatlankodva útasítja vissza a *turbator* elnevezést, amivel őt illetik[156] s ujólag 23 pontban bizonyítja állításainak igazságát.[157]

E teológiai mozgalmak lezajlása után Paruta és Palaeologus eltávozott Erdélyből,[158] Sommer János pedig visszatért a kolozsvári iskola világába.

1573-ban pestisvész pusztított Kolozsváron. A járványnak áldozatúl esett Sommer is. Miután helyét más alkalmas tanítóval pótolni nem tudták, a kolozsvári községi közgyűlés 1573 december 10-én, majd pedig 1574 jan. 27-én úgy határozott,[159] hogy Palaeologus állíttassék az iskola élére.

Uj állásában Palaeologus hozzálátott határozottan antitrinitárius elveinek hirdetéséhez. Az Isten egyetlen egy — tanította —, kinek individumában nincsen »multiplicatio«.[160] Krisztus nem Isten, következőleg nem is imá-

[155] I. m. 60. l. „Docemus electos perire non posse."

[156] I. m. 72 l.

[157] I. m. 64—81, l. *Confutatio responsionis praecedentis 5. Octobris per J. Sommerum."*

[158] Palaeologus 1570 november 29-én még nem volt Erdélyben, mert Dávid Ferenc e datummal irja hozzáküldött levelét (közölve: *Landsteiner:* J. Palaeologus. A wieni Józsefvárosi főgimnázium XXIII. értesítője, 1873. 33–34. lap.) Ellenben 1571-ben Báthorynak fejedelemmé választása után elhagyja Erdélyt, mint ezt *Possevinus:* Transilvania c. munkájában a következőképen jegyezte föl: Dall' altra parte il Blandrata et Francesco di Davidel ricevuta di ciò una ferita al core, ammutirono per alcun tempo; et colui, it, quale si faceva nominare il Paleologo, usci subito di Transilvania." (*Veress*: Fontes rerum Transylvanicarum, III. köt. 109 és 232. lap.)

[159] A közgyűlési határozatok — közölve *Jakab* E.: Kolozsvár tört. II. köt. 213—214. l. — Palaeologus nevét nem említik, de abból a tényből, hogy később ő neveztetett ki, bizonyosra vehetjük, hogy az ő személye érdekében történt a kétszeri határozat.

[160] A következő (160, 161, 162. sz.) jegyzeteket Palaeologus a kolozsvári unit. főgimn. könyvtárában levő (s Lisznyai Gyárfás másolatában ránk maradt) 966. sz. kéziratos kötetéből vettem: „Patrem esse fontem divinitatis et ordine priorem — papistis est haereticum, nobis falsum. Nam illi negant filium patre posteriorem divinitate; nos autem negamus ordine in ea natura, in qua indi-

dandó s mi csak olyan tisztelettel tartozunk neki, mint pl. a királynak.[161] A hitnek összes dolgaival szemben liberálisak kell, hogy legyünk,[162] — ami más szóval annyit jelent, hogy cselekedeteinkért mi vagyunk felelősek s üdvösségünk nem a praedestinációtól függ, hanem attól, hogy vajjon Istennek parancsai szerint élünk?[163] Hu-

viduorum nulla est multiplicatio." (i. m. 112. oldal.) „Esse deum unum et solum et conditorem omnium rerum et restauratorem universorum: facile admittimus." (i. m. 90. oldal.) „Symbolum apostolicum jubet credere in deum patrem, in filium redemptorem et in spiritum sanctificatorem." (i. m. 125. oldal.)

[161] Károlyi Péternek arra a thesisére, hogy „Filius est verus deus adorandus" — Palaeologus így válaszolt: „Nego antecedens, si intelligit adorationem deo Israelis debitam. Diximus enim honorem a deo esse datum Christo, sed ut regi et domini ecclesiae suae, non ut deo creatori universi." (i. m. 129. oldal.)

[162] „Estote liberales" I. m. 145. oldal.

[163] *Dávid* Ferenc *„de justitia"* c. kéziratában (melynek eddigelé egyetlen példánya Palaeologusnak említett kéziratos kötetében a 165. oldalon található) erről így írt: „Controvertitur inter nos, quomodo justificemur et quo jure ad nos vita aeterna pertinet. Nobis scriptura sacra respondet, nos morte Christi redemtos esse, et gratis justificat per fidem absque operibus. Hoc qui negat, certitudinem salutis nostram evertit et pro vero deo idolum substituit." Dávidnak erre a kijelentésére Palaeologus ugyanott (i. m. 168. oldal) *Examinatio ad scriptum Reverendi Domini Francisci Davidis de justitia* című munkájában a többi között ezeket válaszolta: „Deus est author omnis justificationis ex misericordia sua condonando peccato; *justificatio illa oritur ex obedientia legis.*"

Hogy Dávid Ferenc az üdvezülésnek dogmáját illetőleg lényegesen más véleményen volt, mint Palaeologus, azt e szembeállítás eléggé igazolja.

Báthori István ezekre a differentiákra gondolva, írta 1572. febr. 18-án Liszthi János veszprémi rom. kath. püspöknek: Az Erdélyben élő protestánsoknak „ez az ő professiójok: akit akarnak, priválnak, akit akarnak öregbitnek. A Krisztus Jézust istenségétől, a szent lelket essentiájától fosztották meg. A gyermekeket keresztség nélkül üdvezitik és az embert minden büntől megszabadítják úgy, hogy Isten akit predestinált, üdvezül, akit nem, kárhozik, — mert szabad a fazakas a sárral. Azért valamit az ember cselekeszik vagy jót vagy gonoszt, Istentől vagyon; sem szabadsága, sem erejel ninesen embernek." (Közölve: *Erd. orsz. gyűl. Emlékek* II. köt. 526. lap.) A föntebbiek után nyilvánvaló, hogy Báthori e magánlevélben a predesztinációs lutheranus és főként kálvinista dogmát, — amelyet Dávid Ferenc is elfogadott abban a formában, mint azt Servetо is tanította *(Rest. Chirist.* 304 l. és *De regno Christi* 65- 66. lap; szószerint átvéve Servetoból) — összezavarta a római katholikus egyháznak, valamint a Palaeologusnál (s majd Socinus Faustusnál) megtalálható predestinatióellenes dogmával.

nyadi Demeter azzal toldotta meg ez állításokat, hogy a lélek halhatatlanságáról való dogma is képezheti vita tárgyát.[164]

Ha ez az antitrinizmus, sőt egyes kitételeiben már tisztán az unitárius állításokat olvassuk, kénytelenek vagyunk — az eddigi egyháztörténeti tanítások ellenére — elhinni, hogy János Zsigmond fejedelemsége alatti szabad vizsgálódás Báthory István uralkodása idejében nagyobb akadályok nélkül folyt tovább. A római katholikus egyház restaurálását sürgető főuraknak legbuzgóbb agitálása sem tudott Tordán 1573 május 24—27-én az országgyűléssel egyebet törvénybe iktattatni, mint azt, hogy a vallás dolgában innovációt a jövőben sem szabad megtürni.[165]

Maguk az unitáriusok Békésnek trónkövetelő mozgalmához csatlakozva hibásan ítélték meg helyzetüket. Báthoryban a gyűlölködő reakcionárius katolikust látták csupán s ismételten hangoztatott *törvényes* álláspontját a törvényekkel támogatott gyűlölködésnek tartották. Dávid Ferenc 1573 december 27-én azt írja Palaeologusnak,

[164] Paksi Mihály 1572 dec. 4-én Heidelbergből levelet küldött Simler Josiás zürichi tanárhoz. (Közölve *Miscellanea Tigurina* II. rész 222 221. l.; az ide vonatkozó részt magyarul idézi *Jakab* Elek: Dávid Ferenc Emléke, 206. lap.) E levélben írja, hogy Hunyadi Demeter s még két társa (Pécsi János és Gyulai Pál. Nevüket l. *Tört. Tár* 1891. 508. l.) „Olaszországba menetelük előtt Ebionitáknak voltak s most a lélek halhatatlanságát kihirdetett vitatételek által ostromolják."

[165] Az országgyűlés végzését l. *Erd. orsz. gyül. Eml.* II. köt. 541. l. „A religio dolgát ami illeti, miképen azért ennek előtte elvégeztük volt generalis gyűlésünkben nagyságod idejében és articulusokat beirattuk volt, nagyságod is annak kegyelmesen consentiált és megkonfirmálta, hogy senkit az ő religiójában, melyet szegény megholt urunk idejében tartott, nagyságod meg nem háborítaná, se pedig egymást közülünk meg ne merné szokott és elvégzett terhek alatt bántani, háborítani és senki, akárminemű renden való ember legyen, nagyságod birodalma alatt való avagy külső ember, ez országba avagy Magyarországba a nagyságod birodalma alatt a religióba valami innovációt ne merne valami szín alatt indítani; annak okáért most is alázatosan könyörgünk mint kegyelmes urunknak, hogy az elvégzett articulusokat nagyságod observáltassa meg minden cikkelyében és rendiben, viseljen lelkünkre is gondot és az aféle innovatorokat ne szenvedje közöttünk lenni, büntesse meg azokat; mely dologra nagyságodnak most is, mint annak előtte teljes authoritást, hatalmat adunk."

hogy minden nap rosszabbra fordul dolguk, mert viszályaikkal fölzavarják az egyházat.[166] Ez igaz volt. Van ebben a levélben egy mondat, amely dogmatörténeti szempontból megvilágítja a »rendzavaró« titkos aspirációkat. »Igen szeretném — írja Dávid F. — látni könyvedet *de doctrina Ecclesiae,* mert attól tartok, hogy igen sok dologban változtatnunk kell.[167] Ez az első adat, amely Dávidnak Palaeologus unitárizmusa felé hajlását bizonyítja. Báthori István ez új törekvésekkel szemben annyira engedékeny volt, hogy 1574-ben Nagyenyedre zsinatot hirdettetett, hadd tárgyalják meg ő előtte s nyiltan az új tanokat.[168] E zsinat megállapodását nem ismerem.[169]

Báthorynak engedékenységét nem tartom a rokonszenv megnyilatkozásának. Az ő vallásos lelkületét egy egész világ választotta el az unitárizmustól. Ellenkezőleg, azt hiszem, hogy neki módjában sem lett volna másként viselkedni. Békés Gáspárnak — tudjuk ezt az okíratokból — oly hatalmas főuri tábor állott mögötte, hogy annak felekezetét kellő megokolás nélkül lehetetlenség lett volna üldözni.[170] Aztán meg az üldözés formáját is szer-

[166] Dávid F. levelét *Landsteiner* K. közölte először „Jacobus Palaeologus" c. tanulmányában. Wien, 1873. 37—38 l. Innen újra lenyomtatta *Jakab* E.: D. F. Emléke II. köt. 15—16. l. Idézett rész: „Nos quotidie in pejus ruimus et nostris concertationibus turbamus Ecclesiam."

[167] I. h. Metus enim, ne plurima ante actorum nos corrigere oporteat."

[168] *Pokoly* (Az erd. ref. egyh. tört. Bp., 1904. 256—7. l.) azt írja, hogy 1573-ban az unitárius „egyház seniorai az enyedi zsinaton újból formulázták a hitvallást, hogy a Sommer és Dávid által felvett eszmék miatt az innovatio büntetése alá ne essenek." Forrásául *„Uzoni—Fosztó Hist. Eccl. I. 188—94 l."*-t jelölte meg. Én végig néztem ennek az egyháztörténetnek székelykeresztúri, a kolozsvári unit. főgimn. könyvtárában s az unitárius püspöki könyvtárban levő példányait, de a Pokoly utalásának helyességéről nem tudtam meggyőződni. Ha mégis Pokolynak igaza volna, ez csak megerősítené azon véleményemet, hogy Báthory alatt voltak unitárius hitviták.

[169] Az 1574-iki nagyenyedi zsinatról a *Kénosi—Uzoni*-féle Hist. eccl. Unit. I. köt. 236—7. l.-in (kolozsvári főgimn. pld.) van említés anélkül, hogy a megállapodások szövegét közölné. „Princeps S. Báthori provincialem synodum Enyedinum convocavit Ao 1574, ut Francisci vita et doctrina cognosceretur." Az idézett Hist. eccl. ez adatnál *Haner:* Hist. Eccl. 297. lapjára hivatkozik.

[170] Hogy ez állítás szószerint igaz, érdekesen igazolja P. *Szántó* István, ki 1574 jul. 15-én P. Mercurian Eberhard jezsuita generalishoz küldött leve-

fölött bajos elképzelnünk. Az állam és unitárius egyház között ezidőben semmi alárendelő viszony nem volt. Az összes korlátozás, illetőleg ellenőrzés az *innovatióra* szorítkozott. Anyagilag nem függött az egyház az államtól. A papokat vagy a patronus főurak, vagy pedig a városok fizették. A fejedelemnek nem állott sem jogában, sem hatalmában a patrónus főurak vagy városok anyagi ügyeibe belcavatkozni. Következőleg, ha a prédikátorok a törvényes korlátokat respektálták, a fejedelem velük össze nem ütközhetett.

Az unitárius egyházat csak egyetlen módon lehetett sújtani: a patrónusok, illetőleg az eklézsiafönntartó városok anyagi tönkretételével. Békés Gáspárnak 1575 julius 16-án Kerelőszentpálon történt csatavesztése ehhez jó alkalmul szolgált. Julius 25-én a kolozsvári országgyűlés az összes Békés-párti főurakat fej- és jószágvesztésre ítélte, még pedig nejeikre és gyermekeikre is kiterjedőleg; a városok megbüntetését a fejedelemre bizván.[171] E határozattal az egyház teljesen ki volt szolgáltatva az uralkodónak. Ha Báthorynak szándéka lett volna üldözni az unitárizmust, a szentpáli csatavesztés s a kolozsvári országgyűlés után szabadon tehette volna. A hiteles tények azt igazolják, hogy ő ezt nem tette.[172] Nem pedig azért, mert uralkodói politikája — mely a lengyel trónhoz is juttatta — ily törvénytelenségre, éppen taktikai okokból

lében ezeket írja: „Hunc in modum bellicis tumultibus sedatis et hoste domestico eiecto, coepit rursus catholicus princeps (Báthory) animam a d-restaurandam religionem applicare et Blandratae (primum, qui haeresim Trinitariorum in Transylvaniam introduxit, natione Italo, professione medico) silentium indixit, ne omnino aliquid scribere de Sanctissima Trinitate aut disputare praesumeret; *eiicere tamen e regno eum noluit, ne ab haereticis tumultus excitaretur, propter promissionem in electione factam.*“ (Közölve *Veress* Endre: Fontes Rerum Transylvanicarum. I. köt. 10. oldal.

[171] A notázott főurak névsorát lásd *Erd. orsz. gyűl. Eml.* II. köt. 565—567. oldal.

[172] A szövegben foglalt véleményem további igazolásául még a következőket említem meg. Báthory István 1576 januárjában, tehát a szentpáli győzelme után, mondotta: „a lelkiismeret az Isten dolga, melybe nem avatkozhatok.“ Legmegbecsültebb diplomatája az antitrinitárius Blandrata s a lutheránus Berzeviczy Márton volt.

nem vetemedett. Sőt ehelyett ő volt az, ki az állam patronusi kötelezettségét az unitárius egyházra is kiterjesztette. Föntebb idéztem a Békés-pártiakat sujtó végzésnek szövegét. Eszerint az uralkodó a fellázadt urak vagyonát az államhatalom részére foglalta le. A vagyonnal együtt járt a hozzákapcsolt kötelezettség is. Az unitárius papokat ebben a megváltozott helyzetben sem bocsátották el, sem nem üldözték; ellenkezőleg az történt, hogy a lefoglalt birtokok új tulajdonosai kötelesek voltak a papokkal és egyházközségekkel szemben patronusi jogokat gyakorolni. Báthorynak uralkodói lojalitását éppen az igazolja legbizonyosabban, hogy a szentpáli csata után sehol sem olvasunk az unitárius papság zavargásáról. Azt viszont a megváltozott helyzet természetes következményének kell tartanunk, hogy az 1575-ig nem eléggé tisztázott egyházi szubordináció a legközelebbi országgyűlésen tisztáztatott. Dávid Ferenc eddig tulajdonképpen a kolozsvári egyházközség esperese volt s püspöki jogai csak nagy általánosságban voltak aktiv természetűek. 1576 január 28-án a medgyesi országgyűlésen elhatározták, hogy ezentúl »Dávid Ferenc szuperintendens légyen és ha ő meghal, vagy pedig betegségek vagy *mi egyéb okból* mutálni kelletnék, hivei mutálhassák és mást szubstituálhassanak eodem authoritate«.[173] Ami más szóval azt jelentette, hogy Dávid mint szuperintendens ezután az államhatalommal szemben felelősséget vállalt az unitárius hiteszméknek a törvényes keretek között maradásáért. Ha e vállalkozásának bármi okból nem tudna eleget tenni, hivei állásából elmozdíthatják. Nagyobb bizonyság okáért hozzáfűzték: »a religio amiben találtatott, azon állapotban maradjon«. Az országgyűlés előtt a szuperintendens ennek az állapotnak volt garanciája.

B) *Báthory Kristóf idejében. (1576—1581.)*

Nemcsak Dávid Ferencnek, hanem az alkotmánya szerint még fejletlen unitárius egyháznak is végzetes szerencsétlensége volt az a családi viszály, amely az egy-

[173] A teljes szöveget l. *Erd. orsz. gyűl. Eml.* II. 577. lap.

ház reprezentánsának, Dávid Ferencnek familiaris nyugalmát feldúlta.

Dávidnak első felesége — nevét nem tudjuk, csupán azt, hogy a gyerekek mind ettől valók — 1570-ben meghalt.[174] Családi állapota arra kényszerítette, hogy 1572-ben újra nősüljön. Második felesége egy kolozsvári szép és vagyonos, de indulatos és szenvedélyeit fékezni nem tudó nő volt. Házasságuk talán épen azért, mert gyermektelen vala, boldogtalan volt s Barát Katalin — ez volt neve az új feleségnek — 1574-ben házasságtöréssel vádolta urát. Jakab Elek a nagyszebeni ág. ev. püspöki levéltárban levő zsinati végzés gyűjtemény másolatából eképen foglalta össze a vádat: »A viszálykodásra alkalmat a ház szolgáló cselédje adta, ki asszonyát nyelveskedésével megbántotta s a vett elégtételért őt perbe is fogta. A férj megtagadta hitvesétől tanácsát és védelmét, a cseléd részére állott s azt tanáccsal és pénzzel segítette.«[175] Hogy a vád ebben a formájában nem lehetett igaz, azt fölösleges állítanom, mert magától értetődik. Hogy a *férj* — ki egyszersmind püspök, tehát a társadalom erkölcsi életének is őre — feleségével szemben cselédjével fogjon össze: — oly rágalom, mely valóság esetében Dávidot a közmegvetésnek tette volna ki. A tények viszont azt igazolták, hogy egyéni tisztessége elszánt hivei előtt idő multán mind nagyobb és nagyobb lett. Sokkal valószínűbb az, amit a kortárs Possevino jegyzett föl, ki a gyermektelenséget »öregkori gyöngeségből következettnek« tartotta.[176]

Bármi is volt a válás igazi oka, tény az, hogy a per megindult. Azonban mindjárt a legelső aktussal megakadt.[177] Dávid azt kívánta, hogy ügyét a kolozsvári vá-

[174] *Jakab* E.: Kolozsvár tört. II. köt. 224. lap szerint 1570-ben a kolozsvári egyházfiak számadásában e bejegyzés olvasható: „*Dávid Ferenc felesége temetéséért fl. 12*“.

[175] *Jakab* E.: Dávid Ferenc Emléke. 213. lap.

[176] *Possevino:* Atheismi Lutheri, etc. Vilnae, 1586. 97. lap.

[177] Ennek az előpereskedésnek aktáit *Benczédi* Gergely közölte a Ker Magvető 1885. évf. 363—369. lapon. Eredetije a Kolozsvár városi levéltárban. Fasc. I. nro 44. sz. alatt.

rosi tanács tárgyalja. Barát Kata a fejedelemhez föllebbezett s azt kérte, tétessék át válópere az egyházi bírósághoz. Mindkettőjüknek jogos volt kívánsága. Barát Kata pár évvel ezelőtt még hithű kálvinista lévén, érthetően vágyott vissza abba az egyházba, melyet az ura kedvéért hagyott el; most urát meggyűlölvén, meggyűlölte ura hitét is. Viszont Dávid Ferenc az unitárius szuperintendens semmiképpen sem akarta ügyét azoknak a papoknak ítélete alá bocsátani, kikkel nem is olyan régen élet-halálharcot vívott. A fejedelem a szokásjog alapján Barát Katának adott igazat s a válópert a magyar és szász nemzetbeli hitvallású papok zsinati gyűlése elé utalta. E zsinat (nationalis vagy provincialis synodus) »engesztelhetetlen gyűlölség« megokolással 1576 jan. 10-én Nagyenyeden felbontottnak jelentette ki a házasságot. »A felek elválasztatván, a nőnek egy, a férjnek két évig új házasságot kötni megtiltatott. Az ítélet végén az van mondva, hogy bár Dávid Ferenc szuperintendensi tisztétől elmozdíttathatott volna, mert aki házának nem tud feje lenni, kevésbé tud az egyháznak, — minthogy azonban a zsinati papságnak ehhez lényegileg nincs köze, ha tetszik, függesszék fel tisztétől hívei.«[178] Ha pedig nem függesztik föl, — tette hozzá a fejedelem Báthory István, ki a nagyenyedi zsinaton jelen volt, — bírják és tartsák meg őt, *hogy még inkább megrothadjon.*«[179]

Hogy Dávidnak, mint férjnek és családfőnek boldogsága szétfoszlott e határozattal, az az egyház szempontjából kevésbé lényeges. Sokkal fontosabb volt az, hogy a válóper okot és alkalmat szolgáltatott az *unitárius püspök* polgári helyzetének meghatározására. Eszerint személyileg az unitárius püspök ép úgy, mint bármely lutheránus vagy kálvinista polgár, a provincialis synodus határozatának engedelmeskedni tartozott, — tehát olyan összetételű synodusnak, amelynek tagjai között unitárius egy sem volt. Ami más szóval azt jelenti, hogy az unitárius püspök (s vele együtt az egyház) csak dogmatikai

[178] *Jakab* E.: Dávid Ferenc Emléke I. köt. 213. l.
[179] *Jakab* E.: Dávid Ferenc Emléke I. köt. 213. l.

téren volt önálló (autonóm), ellenben közjogilag nem volt az államkormányzásnak aktiv szerve. Mondhatnám úgy is, hogy a püspök s általa az egyház csupán a hit dolgaiban volt független, bár az innovatio ellenes törvény itt is megjelölte a függetlenség határát; ellenben mint állampolgárok, a püspök is, meg papjai is rájuk nézve idegen (mert nem unitárius) hatóságnak voltak alávetve.

Ennek a visszás helyzetnek magyarázata az, hogy a protestántizmus akkor, amikor a katolikus vallást, mint államvallást elnyomta s államtényezői szerepéből kiszorította, nem lett államvallássá. A protestántizmus Magyarországon nem illeszkedett be az alkotmány kereteibe, hanem erről megfeledkezve, egészen új közjogi rendet akart teremteni. Ez a törekvése János Zsigmond alatt lehetségesnek látszott, mert az uralkodó maga is híve volt az új hitnek. Azonban rögtön megváltozott a helyzet Báthory István uralkodása idején, ki az állam belső (és külső) életét nem az újító protestántizmusnak, hanem a régi római katolicizmusnak szempontjából tekintette. — Báthory előtt *dogmai* dolgokban létezett csupán négy felekezet (r. kat., luth., kálv., unit.); az állam szempontjából csak kettő: katolikus és protestáns. Személyileg (ad personam) és állampolgárilag mindenki ezek közül az egyikhez vagy a másikhoz tartozott. Ahhoz, hogy ez a helyzet az unitáriusokra nézve már 1575-ben ilyen formában tisztázódott, alkalmat Dávid pere szolgáltatott. Ha például valamelyik közpappal esett volna meg e familiaris casus, az ügyet az unitárius püspök elé lehetett volna utalni. Dávid mint lutheránus püspök 1559-ben felbontottnak jelentette ki Fodor Mihály és Reketyei Marzsinay Margit házasságkötését[180] s később (1578-ban) is ad ki teljes érvényű diszpenzációt.[181] Ám, minthogy *legelőször* éppen a *püspökkel* esett meg a baj, volt kénytelen Báthory lehetőleg személyes kapcsolatoktól mentes bíróságot delegálni, ami által akarva, nem akarva az egyházat magát is megalázta.

Ilyen volt az unitárius egyház helyzete Báthory Ist-

[180] Az oklevelet közölte *Jakab* E.: Dávid F. Emléke II. köt. 5—9. l.
[181] U. o. 17. l.

vánnak lengyel királlyá választásakor. Utóda Kristóf a hagyományok szerint erős katholikus, ki az unitárizmust ki akarta írtani Erdélyből. Mint Erdély helytartója, országgyűlésileg fel volt hatalmazva bárminek a végrehajtására, a fontosabb ügyekben azonban a tényleges fejedelemnek, Báthory Istvánnak tanácsát is ki kellett kérnie.[182] Kettő látszott ilyen fontos ügynek: egyik azon vidékek lakosságának preventiv féken tartása, amelyekről gondolni lehetett, hogy az uralkodó távozását esetleg Békés Gáspár javára fogják felhasználni. Ha a szászoktól nem is kellett tartani, bár azok — mint állandó hű császárpártiak — sem látták szívesen Báthorynak a császárral versenyezni akaró hatalmát, sok ok volt aggódni a székelyek miatt, akik »régi szabadságaikért, a tiszttartók és tisztviselők sérelmei miatt, a közéjük ékelt nemesi donációk özöne ellen hiába kérelmeztek a fejedelem s országgyűlés előtt, meghallgatást nem találtak«.[183] Emiatt 1571 őszén föl is lázadtak. Báthory Kristófnak a legfőbb gondját tehát a székelység sakkbantartása okozta. Rendkívül érdekes a mód, ahogyan ezt megvalósította. Általános mozgósítást rendelt el, meghagyván, hogy a nemesség kétszáz lovagot és száz gyalogost, a székelység háromszáz lovagot, a szászság négyszáz gyalog katonát haladéktalanul Kolozsvárra küldjön. »Ezenkivül a több nemesség, székelység és szászság is országul fejenként az ő rendi szerint készen legyen.«[184] Másik teendőül az esetleg még Békés-párti bujtogatóknak elhallgattatása mutatkozott. A gyanusakat a szentpáli csata után nótázták, azoktól nincs mit félni; azonban itt vannak még az unitáriusok, akik egy hitet vallanak Békéssel. Az évenként többször tartani szokott eklézsiavizitációk jó alkalmul szolgálhatnak a bujtogatásra is, annál inkább, mert a legtöbb unitárius eklézsia épen székelyföldön volt. Évégből az 1576 május 20—26-iki kolozsvári országgyűlés meghatározta: »Miérthogy ezelőtt való articulusok tartása szerint megengedtetett, hogy a Dávid Ferenc vallásán valóknak superintendensek legyen,

[182] Erd. orsz. gyűl. Eml. III. köt. 1—10. l.

[183] *Szádeczky* Lajos: Komjáti Békés Gáspár. Bpest, 1887. 40. lap.

[184] Erd. orsz. gyűl. Eml. III. köt. 106—107. l.

— itt Kolozsvárott vagy Tordán az ő hitén való papoknak convacatiót tehessen; de akik Alesius Dénes pappal egy valláson vannak, azokat ne cogálhassa, hanem Dénesnek az övéi között régi authoritása maradjon.[185]

Olyan volt e végzés, mint ősszel a korai hó. Az erdő lombkoronája amúgy is foszladozóban, az őszi szél naponként tépdesi a régi díszt. Mire való hát a siettetés? Dávid már elfogadta Palaeologus újításait s elhagyta hitével a *törvényes* korlátozást. Miért kellett a veszélyt hozni közelebb, mikor Dávid amúgy is rajongva sietett feléje?

Mindazok, akik nem éltek Dávidnak közvetlen környezetében s nem az ő rajongó egyéniségének fanatizáló kijelentéseiből ítélték meg az egyház sorsát, aggódva látták a vígasztalan állapotokat. Látták, hogy az unitárizmus végső veszélyben forog. Blandrata, ki Báthory Istvánnak diplomatája s így minden szándékának tudója volt, még azt is tudta, hogy a jezsuiták útra készen állnak s csak a pápai parancsot várják Erdélybe indulásukra. Ha pedig Jezsuiták fognak dönteni az egyház sorsa fölött, úgy járnak, mint az a velencei társaság, melynek maga is tagja volt. Ifjúkori emlékei ébredtek lelkében újra Loyola és Caraffa kegyetlen üldözéseiről. Aztán Blandrata jól látta azt is, hogy Báthory Kristóf felesége, egy hithű kálvinista nő, ura hatalmának felhasználásával a kálvinista egyházat akarja újraépíteni; látta azt is, hogy a kálvinizmus legelőször az unitáriusokra számit... A diplomata tudta, hogy e jelenségek a pusztulásnak előjelei. Ezért óvatosságra intette Dávid Ferencet. Felszólította arra, hogy az újítások iránti buzgóságát a körülményekre való tekintettel mérsékelje. Sokan vannak az egyházban, kik nem értenek egyet az innováló tanításokkal. Maga Blandrata első sorban elégedetlen azok miatt. De nem tanácsos belső szakadást előidézni, mert a meghasonlás könnyen egymásnak romlását okozhatná.

Blandrata ez időben távol állott Dávidnak dogmai álláspontjától, oly távol, hogy őket lényeges dolgokban lényegbe vágó ellentét választotta el.

[185] Erd. orsz. gyül. Eml. III. 108. lap.

Blandrata 1544-ben került először Erdélybe, Izabella királyné udvarába. Ekkor 28 éves volt.[186] 1547 január 5-én Izabella kíséretében Nagyszebenbe ment;[187] 1551-ben Izabellát és János Zsigmondot Lengyelországba kísérte.[188] Innen Itáliába utazott s Páduában telepedett le. Orvosi praktikuma mellett antitrinitárius elvek hirdetésével foglalkozott, miért is az inkvizició üldözőbe vette. 1557-ben Genfbe menekült.[189]

Az az antitrinitárizmus, amelynek hírdetése miatt Blandratának menekülnie kellett, a szentháromságellenes keresztény hitnek *theologiai* részét tartotta fontosabbnak. Azt tartotta, hogy a hit dolgaiban csupán és kizárólag csak Istenről van és lehet szó, az emberről nem. Isten az, aki mindent teremtett, megtart s igazgat, következőleg a belé helyezett bizalom a hitnek erkölcsi alapja; a vallásos elmélkedésnek az ő megismerése az egyetlen tárgya. Ezt az irányzatot, amelynek Socinus, Laelius, Alciati, Gentilis és Gribaldo voltak hírdetői, Genfben, Kálvinnak városában nemcsak megtűrték, hanem a városi tanács még azt sem akadályozta meg, hogy a külföldnek ilyen hitű theologusai ide vitatkozások tartása végett összeszüljenek. Az *objektiv antitrinitárizmusnak*[190] e formája csakugyan nem volt nagyon veszedelmes a kálvinizmusra nézve. S ha miatta Servetot 1555-ben meg is égették, a való okot inkább személyes ellenszenvnek, mint az ellenkező tanok elleni védekezésnek kell tulajdonítanunk. Ez objektiv antitrinitárizmusnak később Stancaro, Blan-

[186] Igy vallotta ezt maga Blandrata a Vaticanban levő vallomása szerint. *Heberle* alább idézendő munkájában azt bizonyítja, hogy 1515-ben született.

[187] *Veress* E.: Izabella királynő. Bpest, 1901. 269. l.

[188] U. o. 337. l.

[189] *Salig:* Historie der Augsburgischen Confession. II. köt. 832. l. *Heberle:* Aus dem Leben von G. Blandrata. Zur Geschichte der Antitrinitarismus im XVI. Jahrhundert. Tübinger Zeitschrift für Theologie. 1840. 4. füzet. 135. lap. A Blandrata családról l. *Galiffe:* Notices généalogiques sur les familles genevoises. I. köt. 357. l.

Nélkülözhetetlen *Trechsel*nek többször említett munkája, mely Blandratáról, mint theologusról mind máig a legjobb tájékoztató.

[190] Az objectiv és subjectiv antitrinitárizmus lényegének tüzetes kifejtését lásd *Trechsel*nek idézett művében.

drata, Parutas és Socinus Faustus voltak legnevezetesebb képviselői. Ez irányzattal parallel, de jóval kisebb hatást érve el, fejlődött a *subjektiv antitrinitárizmus*. Ennek az volt a lényege, hogy a hitnek anthropologiai részét emelte ki, míg a theologiai részt teljesen elhanyagolta. Azt állította, hogy a hit és vallás morális alapokon nyugszik s e morális alapnak szilárdsága nem Istentől, hanem az embernek lelkületétől függ. A subjectivizmusnak e formája Istenből konkrét tartalomnélküli fogalmat csinált, akinek az ember dolgaihoz alig-alig volt valami köze. Minthogy pedig az anthropologiai fölfogás nem mindenben tudta önmagát a bibliából igazolni, amely könyv végtére is objektiv theisztikus mű, hát magyarázóul vette az emberi észt. Martyr Péter, Ochino Bernát, élete utolsó éveiben Socinus Laelius, Glirius, Sommer, Palaeologus és Dávid Ferenc voltak e szubjektivizmusnak hírdetői.

Genfbe érkezve, Blandratának első dolga volt Kálvint fölkeresni s neki referálni hitéről. E referátumot a vendégszokás és a vitavágy egyaránt provokálták. Beszéd közben a többi mellett a következőket kérdezte Blandrata:

> »Minthogy Krisztus és az apostolok sehol más Istenről nem beszélnek, mint Krisztusnak atyjáról, Izraelnek egyedülvaló Istenéről, vajjon jogos-e az Ur Jézus atyján kivül más Istent — az ú. n. substantiát vagy háromságot — keresni; s ha ez jogosult, hogyan kell érteni Krisztusnak s az apostoloknak az atyáról való kijelentéseit? Ha meg ez az atya nem az abszolut Isten, hanem egy relativ személy, kérdés, vajjon szabad-e személyt imádni akkor, amikor Krisztus több helyütt (János 4, 23, 15, 16.) kijelentette, hogy atyjához kell imádkoznunk. Kérdés továbbá az is, hogy vajjon személyben hiszünk imádkozáskor, amidőn azt mondjuk: hiszek egy Istenben, az atyában. Krisztus érthetően megmondotta, ki az ő atyja, amidőn ezt tanította: ez az örök élet, hogy ők hisznek benned, egy igaz Istenben. E mondásban atyját nem személynek, hanem egyedülvaló igaz Istennek nevezi. Ugyanezt mondja más szavakkal e mondásában: Felmegyek atyámhoz és Istenemhez, ki egyszersmind a ti atyátok és Istenetek. Vajjon az abszolut Isten helyett az atyának mint személynek e relativ fölfogása a szentírás tanait hűen adja vissza? Továbbá,

minthogy Krisztus sehol sem nevezi Istent három személyből álló substantiának, miért kell nekünk egy ilyen ismeretlen és általunk teljességgel megérthetetlen substanciát fölvennünk?[191]

A továbbiakban arról kér felvilágosítást, hogyan lett emberré az Isten Krisztus. Ha összefoglalólag tekintjük Blandrata kérdéseit,[192] úgy azt látjuk, hogy ő teljesen

[191] *Trechsel*: i. m. II. köt. 304. l.

[192] A genfi könyvtár kéziratából *Trechsel*: i. m. II. 467—470. l. Kiadta Blandratának Kálvinhoz küldött irását. Innen közlöm az alábbiakat.

„*Carissime Joanni Calvino praeceptori Georgius Blandrata. Cum Jesus mundo alium Deum* praeter Patrem suum nusquam manifestaverit, Judaeis quoque,qui illum unum Deum colebant simpliciter prolatum juxta Mosis dictum: *Deus tuus Deus unus est,* dixerit: *quem Deum vestrum esse dicitis,* ille pater meus est; et Apostolus, cum ex professo de uno Deo tractaret, dixerit: *Unus nobis est Deus, qui est Pater* ille, a quo omnia; et alibi, Unus dominus, una fides, unum baptisma et *unus Deus pater omnius est;* et semper initio epistolarum scripserit: *Deus Pater vel Deus et Pater;* et passim dicat: Deus Domini nostri J. Christi et Pater; *quaeritur: An quaerendus nobis* alius Deus praeter Patrem Domini nostri J. Christi et quo pacto intelligi debeant Christi et Apostolorum dicta, cum de Patre loquuntur. Nam si relativa Pater semper pro persona ascipitur, videamus, an liceat adorare personam, cum dixit: *Veri adoratores adorabunt* Patrem? item cum ait: *Petite patrem in nomine mea,* an persona petenda? iterum an oranda sit persona et non Deus cum inquit: *Orantes dicite, Pater noster?* Potuisset facillime dicere: Deus noster, qui es in coelis. Item cum dicimus: credo in unum Deum Patrem, an credamus in personam? Iterum cum ait: *Hoc est vita aeterna*, ut credant in te solum verum Deum, videtur applicare quid sit Pater; non ait eum personam, sed solum verum Deum, fortius etiam visus est nobis proponere et ostendere, qualis fuerit pater ille, cum inquit: *Ascendo ad patrem meum* et Deum meum, qui erit etiam et est Pater vester et Deus vester. Ubique declarare nobis videtur, quid sit pater ille; nusquam dixit cum aliud, quam Deum suum verum et Deum nostrum verum. Vide igitur, an relationis modus extorqueat puritatem Scripturarum: nam persona nunquam poterit dici, a quo omnia, Deus, cum non debeant etiam persona invocari vel adorari. Quaeso plurimum, velis nobis dilucide ac fusius Scripturarum authoritates et rationes exponere.

— —

Iterum cum rogamus Patrem, an rogamus verum Deum; nam verus Deus est Trinitas, Pater vero est unica persona; et an invocemus Patrem Deum in nomine Filii, qui est etiam Deus, an vero in nomine Filii, qui est tantum homo, sicuti dictum fuit, si recte memini? *Et qua ratione* Christus ante incarnationem egit officium mediatoris? *Et quare nunc, cum sit Unione* indissolubilis Deus et homo, non potest rogare pro nobis ut Deus?

Tertius est precandi modus, cum oramus simpliciter Jesum Christum.

objektiv antitrinitárius. Elvetette a trinitas fogalmát, azt üres spekulációnak tartván; elvetette a substantia fogalmát is s minden jelentést az atya (pater) fogalmába összpontosított. Emlékszünk rá, hogy ezzel az elmélettel Parutánál találkoztunk, ki azt *patrotheos* néven ismertette az 1571-iki gyulafehérvári zsinaton.

Kálvin kíméletlenül cáfolta e tanokat.[193] Majd mikor Blandrata nem akart változtatni rajtuk, 1558 május 18-án a városi tanács által arra szólította fel Blandratát s hiveit, írnának alá egy hitvallást azon záradékkal, hogyha attól eltérnének, a hatóság őket tetszése szerint megbüntethesse.[194] E vészjelre Alciati s Blandrata sietve elhagyta

Quaerimus, an rogetur Christus ut mediator, an vero author, principium omnium rerum et a seipso Deus?

Trechscl közöl (i. h.) „Schediasma anonymum, quaestiones continens quaestionibus Blandratae similes, sed alia suam scriptas" címmel még egy iratot. Ebből a következőket írtam ki:

„An ista possit esse pia et tuta Confessio? Credo in unum Deum Patrem illum, a quo omnia solum et verum Deum in omnibus et super omnia et patrem omnium:

Unum et solum ingenitum secundum ejus divinum naturam et a se subsistentem patrem essentialem Domini nostri J. Christi et omnis divinitatis originem et principium.

Credo in unum Dominum J. Christum, Deum verum de Deo vero, genitum a patre secundum ejus divinam naturam ante omnia secula; qui nulla ratione is esse potest, a quo omnia et super omnia, sed per quem omnia et qui per se — sed non ex se substitit; coëssentialem Patri secundum ejus divinam naturam; non divisum, non separatum, sed ordine numero et origine distinctum, veluti radius a sole et rivulus a fonte.

Credo in Spiritum S. ab utroque procedentem, Deum ab aeterno et coëssentialem, a Patre et Filio distinctum essentialiter et nullo modo divisum aut differentem.

Deus simpliciter prolatus in scripturis tres personas simul et per se primo nusquam comprehendit."

[193] Kálvin 1558 jul. 4-én írja egyik levelében *(Trechsel*: i. m. II. köt. 303. l.): „Phreneticus ille (Blandra) quum mihi toto anno molestus fuerit, non tam graviter offendit impiis suis deliriis, a quibus eum revocare studui, quam sua perfidia; quam semper detestatus non tamen destiti ad privata colloquia admittere; pluries horas et quidem saepe in eo placando consumsi.

[194] *Corpus Reformatorum*: 37., 389. l. Blandratának Kálvinhoz való viszonyáról részben eredeti források alapján, nagyobbrészt azonban Trechsel könyve után helyes megjegyzések olvashatók *Stähelin:* Johannes Calvin. II. köt. 332. s köv. l.

Genfet s Bernbe, majd Zürichbe mentek. Nem érezve magukat itt sem biztonságban, innen is távoztak. Blandrata Lengyelországba sietett, hogy majd Alciatinak, Ochinonak, Parutának, Sommernek nemsokára bekövetkezendő menekülésére útirányt jelöljön meg.

Lengyelországban[195] legelőször 1558 végén a pincowi zsinaton tünt fel, hol Servetonak a tanait kezdte hírdetni.[196] Tanait *Catechesis* címen írásba is foglalta s Paruta által Erdélyben az 1558 január 2-iki radnóti zsinaton[197] Stancaroval bemutattatta. 1561 dec. 10-én Krakkóban újra előterjesztette servetianus hitét.[198] Hierony-

[195] Blandratának lengyelországi szereplését legbővebben *Lubieniecius*: Hist. ref. Pol. (1685) tárgyalja.

[196] *Stoinius* János írja (Epitome historiae originis unitariorum in Polonia, 187. l.): „G. Blandrata venit Pincovinam a. 1558, Geneva, cum Serveti sententia."

[197] Erről *Stancaro* emlékezik „Collectio doctrinae Arrii et Phil. Melanthonis" c. könyvében.

[198] *Lubieniecius* i. m. 127. l. Blandrata a következő beszéd kiséretében mondotta el előterjesztéseit: „Quicunque, fratres, Satanae mille artium architecti et veteratoris antiqua strategemata acri adspicit mentis oculo et diligenter examinat, videt eum semper integritati Ecclesiae et saluti hominum insidias struendo, non necessaria subtractis necesariis tractanda instruxisse. Nec sane immerito jam olim per os magni gentium apostoli loquens spiritus propheticus verebatur, ne sicut olim serpens Evam seduxit astutitia sua, ita et fidelium mentes, corruptae degenerarent a simplicitate, quae est in Christi doctrina. Haec enim ita admirandam et caelestissimam sapientiam in se continet, ut genuina simplicitate se omnibus commendet. Habent hic in quo se maxima exerceant ingenia, nempe si verae pietatis studio ducantur, nec tamen quidquam est, quod non simplicissimo cuique ad salutem prodesse possit. Cum autem stylus scripturae sit manifestus, id est simplex, videmus in symbolo apostolico quasdam phrases scripturae inusitatas: quarum plures in Niceno, plurimas in Athanasiano videre est. Ego tamen nec illa peregrina his symbolis contenta rejicerem, si genuina et scripturis conveniente ratione explicarentur. Sed ut hoc fiat, multo opus est studio, multa scripturarum divinarum et antiquitatis notitia, multa patientia et tolerantia. Meretur sane articulus de deitate Filii Dei, Domini et Servatoris nostri Jesu Christi accuratum examen. Verum hoc omnis affectus expers sit oportet. Nam si odio vel gratiae aliquid hic dederis, optatam finem non assequeris. Optarem ego nos sine ullo animorum motu ad primaevam illam simplicitatem redire posse. Sed si capita fidei examini quod quidem ac inquirendum et inveniendum verum necessarium esse fateor, subjicienda sint, unice necessarium est; ut temperetur a rixis, quae nihil boni pariunt."

mus Onolinius ellene szólott, mire Blandrata a következő hitvallást[199] olvasta fel:

»Vallom, hogy hiszek az egy Istenben; fiában, az egy úr Jézus Krisztusban és egy szent lélekben, kik közül bármelyik lényege szerint Isten. Istenecknek sokaságát tagadom, mert hozzánk viszonyítva egyedül az egy Isten a megoszolhatatlan lényeg. Vallom, hogy három a megkülönböztetett személy; vallom Krisztusnak örök istenségét és származását. Vallom, hogy a szent lélek igaz és örökkévaló Isten.«

Ilyen volt Blandratának theologiai gondolkozása Erdélybe jöttekor. Megítéljük belőle, hogy ő hozta be Erdélybe Servetonak objektiv antitrinitárizmusát s Dávid Ferenc egészen 1571-ig az ő közvetlen hatása alatt állott.

Azonban Sommernek és Palaeologusnak erdélyi szereplése megváltoztatta Dávid gondolatait. A Serveto hitű objektiv antitrinitárius lassan átalakult subjektiv antitrinitáriussá.[200] Ez átalakulást tudományos vizsgálatain kivül kivált egyéni balszerencséje segítette elő. Dávid századának egyik legtipikusabb tudósa volt, ki mohó vággyal csüggött a haladó tudomány eredményein. Állandóan kora tudományosságának színvonalán áll. Eddigelé felsorolt bizonyítékaim igazolják, hogy Dávid a legnagyobb

[199] „Fateor me credere in unum Deum Patrem, in unum Dominum Jesum Christum Filium ejus et in unum Spiritum Sanctum, quorum quilibet est essentialiter Deus. Deorum pluralitatem detestor, cum unus nobis sit tantum Deus essentia indivisibilis. Fateor tres esse distinctas hypostases et aeternam Christi divinitatem ac generationem. Et Spiritum Sanctum, verum et aeternum Deum, ab utroque procedentem.“ *Lubieniecius*: i. m. 130. l.

[200] Ochino Bernát készült Erdélybe jönni s valószínűleg levelezett erdélyi barátaival. Legalább erre kell következtetnünk naplójának abból a passusából, melyet *Benrath* (Ochino, Leipzig, 1875. 319. l.) a Simmler-féle gyüjteményben (Zürich) levő „Kurzer Auszug“ c. munkából eként idéz: „So geht es mir denn, wie der Taube Noah's, welche in die Arche zurückkehrte, da sie keine Stelle zum Bleiben finden konnte. In gleicher Weise kehre ich auch, da ich keine reine Kirche gefunden habe, nach Ungarn zurück, und hoffe, dort mit Gottes Hülfe selbst eine Kirche gründen zu können, welche von alle den Fehlern frei ist, die mir an den übrigen Kirchen missfallen haben.“ Sajnos, arról, hogy Ochino minő személyi viszonyban állott Dávid Ferenccel, adatok hiánya miatt semmi positivumot nem tudok.

szakszerűséggel foglalkozott kora theologiai nézeteivel s azokat igyekezett sajátjává tenni. Emellett azonban — kivált legújabban — éreznie kellett, hogy az értelemnek legfényesebb ambiciói nem valósithatók meg az emberi viszonyok korlátozása miatt. Ő jól tudta, hogy hite igazság s mégis azt kellett tapasztalnia, hogy ez igazság e világon soha meg nem valósul. Isten tehát még az igazság kedvéért sem művel csodát. Hát úgy gondolta, vagy inkább úgy érezte, hogy lelkünknek üdvössége, boldogulásunk tulajdonképpen nem Istentől függ, hanem a mi lelkületünknek tisztaságától. Igaz, hogy az emberi lélek Istennek a lelkéből való; de ez csak annyit jelent, mintha azt mondom, Dávid Ferenc a Dávid nemzetségből való. Ehhez a nemzetséghez tartozni még távolról sem annyi, mint Dávid Ferenc lenni. Ezért a hitnek sulyosabb része bennünk van, emberekben. Hányszor érezte majd a megpróbáltatás keserü perceiben az egyéni nyugalomba vetett erős hitnek fölemelő erejét!

Blandrata hihette, hogy Istennek szüksége van egyházára; Dávid a szubjektiv antitrinitárizmusnak e morális alapjáról lenézett minden olyan törekvést, amely ellenkezett az egyéni lélek felelősségét tanító tiszta unitárius hitével. Mily tragikusan fönséges látvány e testileg beteg ember, amint görcsösen ragaszkodik mindenfelől megtámadott igazához. Míg ő önlelkébe merülve az éltető hit fanatizmusával rohant az emberi élet örvényző útvesztőjébe: követőinek tábora messzire mögötte maradt...

Az 1577 október 12—25-iki országgyűlés végezte:

»A religio dolgában a régi articulusok szerint nagyságod minden rendeket tartson meg és oltalmazzon meg fejedelmi méltósága szerint. Ha mi innovatiók pedig volnának, avagy lennének, a superintendens requisitiói után ennek előtte való mód szerint büntettessenek meg, megmaradván minden az ő conditiójában.

Thorday Andrásnak mindenütt authoritása légyen ez országban járni; minden helyeket visitálni és mindenütt az ő vallásin való egyházi személyeket, papokat igazgatni, oktatni, tanítani, reprehendálni és zsinatot tenni, sőt a másféle valláson való papokat is hortando, monendo, docendo, aki lehet-

séges, az ő sententiájára vonni, de ne erőszakkal. A más félnek pedig Dávid Ferencnek mint ennek előtte is, most is csak Kolozsvárott és Tordán legyen szabad zsinatot tenni és a más confessión való egyházi személyeken semmi jurisdictiója ne legyen, hanem csak az övéin.«[201]

Ez a végzés már nem politikai célzatú, mint az előbbi. Ebből már a vajdáné asszonynak kálvinista aspirációja látszik. Az unitáriusok sorsa tehát nyiltan ki volt téve a megsemmisülésnek.

Abban nem lehet kételkednünk, hogy Dávid Ferencet személyileg is bántóan érintette e végzés. Azonban sokkal jobban aggasztotta az Blandratát. Ő jól látta, hogy Dávidnak fékezhetetlen túlzása mindnyájukat romlásba dönti, tehát Dávidtól szabadulniok kell. Másfelől azonban tudta azt is, hogy az *alta cedrus* kidőlte az erdőt fosztja meg legszebb ékességétől. Behívta hát Erdélybe korának legnagyobb theologusát, Socinus Faustust. Hadd győzze meg ő Dávidot túlzásának helytelenségéről.

Socinus Faustusnak Dáviddal való vitájáról több irodalmi emlék maradt ránk,[202] amelyekből a legrészletesebben meg lehet állapítani fölfogásuknak egymáshoz való viszonyát.

Dávid Ferenc 1578 márciusában Tordán 322 papja jelenlétében zsinatot tartott, amelyen kimondotta, hogy az országgyűlésnek innovatio-ellenes végzése rájuk nem

[201] Erd. orsz. gyűl. Eml. III. 122–123. l.

[202] E művek:

1. *Defensio Francisci Davidis in negotio de non invocando Jesu Christo in precibus.* E könyvet Dávid védelmére adták ki Palaeologus, Glirius és ifj. Dávid Ferenc. Két kiadása ismeretes. Egyik 1579-ben jelent meg Frankfurtban, másik 1580-ban Krakkóban.

2. *De Jesu Christi invocatione disputatio*, quam Faustus Socinus per scripta habuit cum Francisco Davidis anno 1578 et 1579, paulo ante ipsius Francisci obitum. Először 1595-ben, másodszor 1626-ban jelent meg. E könyvet Socinus Faustus saját védelmére adta ki.

3. *Disputatio de adoratione Christi,* habita inter Faustum Socinum et Christianum Francken, nec non fragmenta responsionis fusioris, quam F. Socinus parabat, ad Francisci Davidis de Christo non invocando scriptum, aliaque nonnulla ad hoc argumentum pertinentia. 1618-ban jelent meg. Szintén Socinus védelme ez a könyv is.

E műveket a szövegben ismertetem.

lehet érvényes s a kis gyermekeknek megkeresztelése egyértelmüleg eltöröltetik.[203] Kétségtelen, hogy ennek a zsinatnak nem volt joga országos érvényű törvény ellen határozni. A rendek nem is késtek a megtorlással s az április 27—május 5-iki kolozsvári országgyűlésen[204] a következőket határozták:

»Értjük te nagyságodnak izenetét, az religióban naponként a minemű hallhatatlan és káromló innovatiók öregbednek, kit mi is mindeneknek előtte első és fődolognak ítélünk szemünk előtt viselletni, ki miatt mindenkoron bizonyos helyeket és országokat az úr Isten az ő csuda ítéleti szerint meg is büntet és ugyan el is töröl. Erre oly gondot viselünk nagyságoddal egyetemben, hogy evvel is az úr Istennek reánk következendő nagyobb ostorát és büntetését ne ingereljük. Tetszett erről, hogy mind mostan, mind jövendőben valami innovatiók vannak vagy lennének, ennek előtte való statutumok szerint minden haladék nélkül hivassa elő az innovatort és mind a két religión való superintendensek által, kik mellett te nagyságodnak is mind a két religión való egyenlő számu főemberi legyenek, inquiráltassanak és ha nyilvánvaló innovatoroknak convincáltatnak, te nagyságod priváltassa és removeáltassa ab offició; ha azután is nem szün-

[203] Blandrata 1578 aug. 3-án a következő levelet küldte Gyulafehérvárra Palaeologushoz: „Mense Martio praeterito habita est synodus generalis Tordae, ubi fuerunt 322 ministri nostrae confessionis cum maxima admiratione omnium. In ea introducta est communis prophetia, cum optimo ordine et legibus accommodis pro hoc nostro seculo, confessio communis confirmata, paedobaptismus reiectus. D. Franciscus nondum recuperavit valetudinem, sed angitur molestis corporis, morbi et animi propter uxorem cujus mater epilepsia correpta periit.“ (E levélszöveget Palaeologus: *Confutatio judicii eccl. Polonicarum* c. művében idézi. Megjelent: *Defensio Fr. Davidis in negotio* stb. 229 l.-on.)

[204] Socinus Faustus 1595-ben írta: „Insigne mendacium est anno 1578 ad Martini circiter festum diem indicta fuisse Claudiopoli Regni Comitia. Alterum similiter insigne mendacium est, D. Blandratam, cum ego jam adessem et omnibus istis interessem, monuisse Franciscum Davidis, ut, sub adventum Principis ad comitia ista aliquot ex fratribus congregaret, qui judices essent exortae inter se et ipsum controversiae propter Jesu Christi invocationem, — et breviter quid-quid ejus rei occasione eo tempore me praesente evenisse, ibi narratur.“ (*Socinus*: De Jesu Christi invocatione. Epistola dedicatoria. VIII—IX. oldal.)

nék hinteni efféle újabb haeresist, te nagyságodnak authoritása legyen érdemek szerint, valami büntetéssel akarja, megbüntetni tanácsival egyetemben. Akik pedig vocatioban nem volnának, kik tisztektől nem priváltattanak, hanem csak spargálnak imitt-amott efféle tévelygéseket, azokat mox de facto ezen mód szerint inquiráltatván és convincáltatván nagyságod, büntesse érdemek szerint.[205]

Aki e végzésben főinvocatorul gondolva volt, maga volt Dávid Ferenc. Az volt ellene a legnagyobb vád, hogy Krisztust nem tartja Istennek s hírdeti, hogy imádkozáskor nem kell segítségül hívni.[206]

Ennek az állításnak megcáfolása végett jött Erdélybe Socinus Faustus.[207]

Dávid Ferenc négy tételbe foglalva adta eléje állítását: 1. Istennek szigorú parancsa, hogy az atya Istenen, ég s föld teremtőjén kivül más nem imádandó. 2. Krisztus, az igazság mestere tanította, hogy az égi atyán kivül senkit sem kell imádni. 3. Az az igaz imádás, ha lélekben és igazságban történik az atyához. Hibás, ha a fiuhoz irányul. 4. A »Mi Atyánk« imádság nem Krisztushoz, hanem

[205] Erd. orsz. gyül. Eml. III. köt. 125. l.

[206] „Quaesitum fuit in Transylvania, an Jesu Christo qui crederetur, verus Deus non esse sicut Deus pater; sed verus Deus esset, sicut hi dicerentur veri esse Dei, ad quos sermo Dei factus esset, quique a semetipsis non venissent, sed a vero Deo, patre aeterno missi fuissent, divini aliqui honores, viventi nunc in coelis cum omnibus sanctis et hominibus et spiritibus attribui deberent an non, divinus autem honor erat, invocatio in precibus, invisi numinis.“ Igy foglalta össze *Palaeologus* i. m. (197. jegyz.) 222. lap.

[207] Az említett *Defensio* előszavában (ad lectorem) a következőket írja „Cum mota esset controversia de invocatione Jesu Christi in precibus, ante annos circiter decem (t. i. a *Defensio* először 1579-ben jelent meg) et publice proposita in ecclesiae Claudipolitana in Transylvania anno 1572 etc. Christum in precibus non esse invocandum, ita ut jam planea etima pud auditores negotium illud esset sopitum. Sed anno 1578 et 79 nescio quo spiritu ducti aliquot scioli, qui Georgium Blandratam eo impulerunt, ut ei causae, cuius antea fuerat fautor, sese opponeret. Ideo Faustum Socinum, quem vocaverat ad hoc, Francisco Davidis opponit. Antequam dolus detegeretur Georgius Blandrata hoc consilium dabat Franciscus, videlicet: Scribat, inquit, Franciscus, scribat et Faustus, mittamus utraque scripta ad fratres Polonos. Ubi judicium fratrum Polonorum habebimus, convocabimus generalem synodum et quicquid synodus approbaverit unanimi consensu, pro rato habebimus.„

az atyához van intézve.[208] Socinus mind a négy tételnek ellentmondott.[209] 1. Az imádásról mást is lehet olvasni a bibliában.[210] 2. Tény az, hogy maga Krisztus nem tanította azt, hogy ő imádandó, mivel saját dicsőségét e földön semmi módon nem kereste. De isten az által, hogy égbe emelte, megadta az ő imádtatásának is a lehetőségét.[211] 3. Az imádás módjának megjelölésében nincs megmondva, hogy csak az atya imádandó.[212] 4. Noha az imádságok egyenesen az atya Istenhez szólanak, Krisztus is lehet imádandó.[213]

Blandrata tudomást szerezvén Socinus válaszáról, nagy mértékben kifogásolta azt. Látja — úgymond —, hogy a vita tárgya az: vajjon lehet-e imádni Krisztust avagy nem? A jelen helyzetben ez kell, hogy a vita tárgya legyen: kötelesek vagyunk imádni Krisztust avagy

[208] *Defensio* 3-ik oldalán. Közölte latinul s magyar fordításban *Jakab*: Dávid F. Eml. I. 226. és II. köt. 77. l.

[209] Ellenmondásának lényege az, hogy Krisztust is *lehet* imádni. „Quod in hac disputatione cum Francisco Davidis non semel affirmamus, nos non teneri invocare Christum, sed tantum jura omnino posse. Id non ita intelligendum est, quasi numquam necesse sit, ut Christum invocemus, numquamve evenire possit, ut peccemus, si Christum non invocaverimus. Hoc enim evenire posse, prorsus statuimus. Veluti si in coetu in quo praesentes simus, Christus publice invocetur, ut non raro fieri contingit. Vel si spiritus nobis suggesserit, ut id faciamus. Verba enim nostra de absoluta tantum, non autem de qualibet necessitate accipienda sunt. Haec diligenter nota.“ *Socinus:* De Jesu Christi invocatione előszava (ad lectorem).

[210] „Non necesse est ipsummet vocabulum invocationis, seu verbum invocandi scriptum legere, cum asseritur, Christum invocatum fuisse, aut invocari posse. Id est, ab ipso, postquam in caelum ascendit, aliquid petitum fuisse, aut peti posse in sacra scriptura legi.“ I. m. 2. l.

[211] „Non mirum futurum fuisse, si Christus de se invocando nullam, dum in terris versaretur, mentionem fecisset; cum, ut ipse testatur, is gloriam suam non quaereret, sed esset alius, qui quaereret; pater scilicet, qui eum post hanc mortalem vitam ad immortalitatem, summamque potestatem evehens, satis declaravit, eum posse laborantibus propter ejus nomen subvenire et id circo merito invocari posse.“ I. m. 14—15. l.

[212] „Ad tertium dico, non esse definitum, aut scriptum, quod vera invocatio ea sit, quae fit in spiritu ac veritate ad Patrem; sed simpliciter dictum fuisse, quod veri adoratores adorabunt patrem in spiritu et veritate.“ I. m. 15. l.

[213] Minthogy „Christi invocatio non revera ipsiusmet Christi, sed patris nvocatio sit.“ I. m. 16. l.

nem?[214] Blandratának e megjegyzése élesen megvilágítja objektiv antitrinizmusát. Nem a lehetőség ennek lényege, hanem a tényleges szükségszerűség.

Socinus válaszolt Blandratának. Válaszában[215] újólag kifejtette, hogy Krisztust lehet imádni s imádkozáskor kéréseinkkel egyenesen hozzá fordulhatunk, azt azonban, hogy kötelesek vagyunk őt imádni, a szentírásban sehol sem olvasta.

Dávid Ferenc sem hagyta szó nélkül Socinus responsióját s *Confutatio responsionis Faustinae*[216] cimmel terjedelmes (97 oldalnyi) cáfolatot írt róla. Azzal kezdte: ha *kell* valamit hinnünk, úgy az bizonyára valahol el van rendelve. Nézzük tehát a szentírást,[217] még pedig

[214] E rendkívül fontos okmányt szószerint közlöm: „Caeterum, ut video, non an debeat, sed an possit Christus invocari, disputatur; quod procul dubio ille facile tandem admittet; modo adiaphoram invocationem illam esse concesserimus. Dicet enim longe consultius fore, si expressum mandatum secuti, ad fontem accesserimus, quam absque ullo mandato ad rivulos; quaerendaque esse atque retinenda mordicus non quae facere possumus, sed quae debemus et obstringimur. Nec dubito, quin Adversarii sint triumphum reportaturi, si invocandi Christi aliqua non probabitur necessitas, quam ego certe probare multis argumentis et fidei analogia contendam. Ex perpetuo, videlicet sacerdotio, ex fide, ex accepta potestate, donisque absque mensura, ex Dei patris gloria, ex consolatione nostra, ab exemplis apostolorum, ab ipsa adoratione, quae necessaria invocationem requirit. Sed et idem dicet de Mediatores officio, posse nimirum intercedere nunc pro nobis, sed opus non esse; posse item regere ecclesiam et suis succurrere, sed non oportere cum officiis omnibus a patre illi demandatis perfunctus sit. *Urgenda itaque aliqua necessitas.* Alioqui satius erit ab hac controversia temperare. Frustra enim de possibilibus laborabimus, illis praedicantibus, se quidem posse, sed nolle temere tentare absque praecepto. Viam vero tutissimam sequi velle, nobis invocandi, quemcunque voluerimus, relicta libertate. Probetur igitur, membra Christi suum caput et ducem, regemque suo ordine invocare debere, nisi Deo, et Christo injuriam facere velint et summam sibi ipsis jacturam inferre." E levelet Socinus közölte: De Jesu Christi invocatione, 17—18. lap.

[215] Socinus válasza egész terjedelmében olvasható: De Jesu Christi invocatione, 18—22. lap.

[216] Ennek két formátuma ismeretes. Egyik a *Defensio*-beli, ahol a szöveg egészében egyfolytában van közölve; s a *De Jesu Christi invocatio*-beli, hol minden passus után Socinusnak válasza is közölve van. Az alábbi idézeteket hitelesség végett a Dávid-párti Defensio-ból közlöm.

[217] „In probandis vel improbandis controversiis dogmatibus necesse est literam adferre et id quod asseritur, manifeste demonstrare. Videmus enim

először azon bibliai locusokat, amelyeket állításának igazolására Socinus idézett. E locusok részletes vizsgálása után kimondja: az írás Socinusnak nem ad igazat.[218] Krisztusban hinni, nem azt jelenti, hogy Krisztus erejénél és hatalmánál fogva örök életet, feltámadást, testi és szellemi jókat adhat az embernek.[219] Mindez Istennek a dolga. Úgy látszik, hogy Socinus is érezte állításának gyöngeségét, ezért azt a közvetítő megoldást proponálta: higyjék, hogy Isten minden jónak a raktára, Krisztus e javaknak kiosztója.[220] Mind e kisérletezések hiában valók.[221]

Nem a jelen tanulmány feladata részletezni az eseményeket, sem azt, minő vita-íratok jelentek meg annak folyamán. Azt már láttuk, minő nagy különbség választá el Dávidot Socinustól és Blandratától. Nos, sem a sok szó, sem a sok írás nem változtatott álláspontjukon. Míg Blandrata az objektiv antitrinitárius lengyel eklézsiák válaszát[222] várta Socinus és Dávid thésiseire, Dávid Ferenc 1579 február 24-én Tordán zsinatot tartott. Ennek

ipsum Deum in verbo suo hoc observasse, ut id, quod fieri velit, manifeste praecipiat, id vero, quod nolit, prohibeat." I. m. 23. l., 88. és 97. ll.

[218] „Satis superque, ex iis manifestum est vocabulum invocationis Christo non tribui, quando pro cultu et fiducia ea accipitur, cum a Deo bona corporalia et spiritualia petimus." I. m. 32., 39. l.

[219] „Credere in Christum non est credere, quod Christus propria sua virtute potestatem habeat dandi vitam aeternam et resuscitandi, verum credere testimonio, quod testificatus est pater de filio."

[220] „In tua responsione distinguis invoçationem Dei patris ab invocatione Christi; illum tanquam fontem et originem bonorum, hunc vero tanquam qui a patre quoddammodo largiendi bona potestatem accepit." I. m. 118. lap.

[221] Az erre következett eseményekről *Jakab* Elek kitünő munkája ad felvilágosítást.

[222] I. m. 124—219 l. Ez után következik *Palaeologus*-tól: Confutatio vera et solida judicii eclesiarumPolonicarum. I. m. 220—236. Ebben különösen beçses a szövegkezdő levél. Majd: Scriptum fratrum Transylvanorum ad N. N. — következik. I. m. 236—278. l. A könyv utolsó előtti részének címe: Confutatio judicii Ecclesiarum Poloni. I. m. 279—408. lap. Az utolsó rész: De dualitate tractatus Francisci Davidis, in tria capita distinctus.

E különböző munkák nem tartalmaznak semmi olyan állítást, mely az eddig kifejtettek mellett fejlődést mutatna. Épen ezért ismertetésüket is elhagyom. Ismertetésük valamely részlettanulmányhoz rendkívül beçses anyagot nyujtana.

a zsinatnak határozatai a szubjektiv antitrinitárizmusnak vagy más néven a tiszta unitárizmusnak nyujták alapelveit.[223]

— — — — — —

A világnak nincs semmi oka azok ellen támadni, kik az eltemetett igazságoknak a sötétségből előhozásában fáradnak.[224]

Isten ismeretével egybeköt jük az erkölcsök kegyességét.[225]

Állítjuk, hogy a kegyesség cselekedeteiben szilárdan meg kell állanunk, mert az az igaz hit, mely a szeretet műveiben nyilvánul.[226]

— — — — — —

E hittételek a szubjektiv antitrinitárizmusnak alaptételei. Mutatják, hogy a theologiai hit bennünk morális hitté lett. Isten ismeretével egyenlőrangúnak állítják a szeretetet és jó erkölcsöt. Az élet súlypontját a másvilágból ebbe a világba, a theismusból a moralisba helyezik át. Oly újítás volt ez, amellyel Dávid Ferenc s irányzata messze jövőnek munkált.

[223] Latinul s magyarul közölte *Jakab* E. i. m. I. köt. 227. és II. köt, 73—75. l.

[224] „Nullam legitimam mundus tumultuandi causam habet contra eos, qui variis erroribus sepultam veritatem in lucem profere contendunt."

[225] „Divinae notitiae conjugendam esse pietatem morum et studium obedientiae Preceptorum Dei censemus."

[226] „Operibus igitur Charitatis omnibus piis insistendum esse contendimus, eam enim veram esse censemus fidem, quae per opera ex dilectione efficax est."

DATE DUE

GAYLORD PRINTED IN U.S.A.

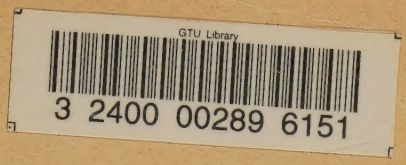

GTU Library
2400 Ridge Road
Berkeley, CA 94709
For renewals call (510) 649-2500

All items are subject to recall.